

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ

Б І Л Ь М О

М. ОСАДЧИЙ
Б І Л Ь М О

MYKHAYLO OSADCHYY

CATARACT

AN AUTOBIOGRAPHICAL OUTLINE IN TWO PARTS

AN UNDERGROUND PUBLICATION FROM UKRAINE,
RE-PUBLISHED IN THE WEST IN THE MAGAZINE
"LIBERATION PATH"
1972

Published by Ukrainian Publishers Ltd.
London, 1972.

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ

Б І Л Ь М О

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ НАРИС У ДВОХ ЧАСТИНАХ

ВПЕРШЕ ПОМІЩЕНИЙ ІЗ ОРИГІНАЛЬНИХ
МАТЕРІЯЛІВ З УКРАЇНИ В ЖУРНАЛІ
»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«
1972

Українська Видавнича Спілка
Лондон, 1972

»Більмо« — твір, що розповсюджується в Україні (у відписах) в кількох варіантах, які попали й закордон. Авторство цього твору приписують Михайлові Осадчому, що народився у 1936 році в селі Курмани, на Сумщині. Закінчивши журналістику у Львівському університеті, працював у пресі й телевізії. В 1960 р. став старшим викладачем на журналістичному факультеті Львівського університету, а в червні 1965 р. захистив свою докторську працю на тему «Журналістична діяльність Остапа Вишні». Проте докторського титулу не одержав, бо 28 серпня того ж року був заарештований і засуджений закритим Львівським обласним судом на два роки концтабору за «антирадянську націоналістичну діяльність». Звільнений з Мордовського концтабору (Явас) в серпні 1968 року, вернувся до Львова, позбавлений права на свою професійну працю.

Перед заарештуванням, М. Осадчий був членом КПРС і заступником секретаря парторганізації факультету журналістики.

Подаємо нашим читачам один із варіантів твору «Більмо» з незначними скороченнями (позначеними крапками в дужках).

Довкола нас ліхтарі. Одні ліхтарі. Їх хитро порозміщувано обабіч шляху, яким нам велено йти. Той шлях теж вельми хитро вимощений світляним бруком і, як магніт, вбирає в себе людський зір. Ліхтарі і брук дібрано одної барви. Ця барва сильної вдачі. Увійшовши якось у твоє ество, вона обіймає тебе своїм полоном. У ньому ти стаєш непомірно величним і... порожнім, як глечик. Тобі легко і радісно. І тим світляним шляхом можна йти рік, два, десять, усе життя. І ніщо не може засмутити впевненої ходи. Адже на голові того глечика щільна накривка — капелюх. Але якось я на radoщах підстрибнув, накривка теж, і в моє ество, в мій порожній глечик, проскочили нерозважні гадки. Вони потривожили мою покірну тваринку і нараз мені забаглося побачити, а що ж воно таке там, за отими ліхтарями? Я заслонився од разючого світла рукою й на мить скинув позір туди, за ліхтаряні лаштунки. Лише на мить і краєм ока. Однак за це мені довелося гірко поплатитися. Маленькі люди заметушилися і з переляку навели на мене світло усіх ліхтарів. Воно осліпило мене, а я — невидючий — ще кидався в усі усяди, поки геть не знемоцнів у тому відьмарському вертепі. Тоді я сів на дорогу й побачив, що це зовсім не брук, а звичайний пісок, який вміло віддзеркалював світло ліхтарів. На тому піску я почав писати задля розваги усілякі слова. Власне, лише одне слово — людина. Спершу я написав його так: людина. А потому з великої літери: *Людина*. І зненацька мене охопив такий сміх, що я плакав у ньому, як мала дитина. Але цим лише оприкрив себе, позаяк той сміх був гіршим за крадіжку, зраду, вбивство. І тоді я стрибав по тому піску, як навіжений, і шматував його на щонайдрібніші кавальці. Я не залишив на пилинці пилинки. Але від того мені ані трохи не полегшало...

Та оказія сидить у мені й досі. Та лиха примара, яка завдала стільки поневірянь. Я ледве не збожеволів, я мусив рятуватися. І за соломинку в тому розпачі оповістився папірець. Я віддав йому безсонні ночі, свою кривду і людську гідність. Я сказав йому правду. Та правда не повинна поминути твою байдужість. Та пекельна відчайдушна правда...

Автор

КОМЕДІЯНТИ

Електричний дзвінок настирливо сповістив про себе. Потому ще раз. Хтось нетерпеливо добивався до помешкання, сквапливо переступаючи з ноги на ногу. »В таку рань?« — подумав я. — »Хто б це?« — Якийсь занепокій укрався в мене: певне з кимось щось скоїлося. Я відчинив двері... Легенько відсторонивши мене, в кімнату увійшов високий, з випеченим лицем чолов'яга, він ще загадково усміхався і вивчав мене, і нараз я був вельми уражений його дивовижним поглядом, що пронизував наскрізь, його личиною самовпевненості. Не встиг я при-тулити двері, як у помешкання увійшло ще двоє. Вони сквапливо при-скочили до вікон і позачиняли їх. »Сідайте, — сказали мені. Ось тут, поруч з дружиною. І не рухайтесь!«

— Аджеж...« — я намагався щось сказати, та він обурено перервав мене на півслові і тицьнув мені перед очі якесь посвідчення. »Предья-вітель стого маєє право носіть оружје«, — встиг прочитати я і неспо-дівано жахнувся од гадки: озброєна банда? Грабіж посеред божого дня? Я ще подумав: мене, пролетаря? — й одразу істерично розсміявся. Високий, не зводячи насторожених очей, нервово простягнув ордер на обшук. У мене відлягло од серця, хоча я й далі нічого не розумів. »Певно, трапилась якась помилка, — міркував я, — можливо, вони переплутали номери помешкань, що теж цілком ймовірно...« Але вони не звертали на мене жодної уваги, ретельно порпаючись у книжках та безладно переставляючи їх з купки на купку. Вони щораз поспішали і я спостерігав, що з кожною хвилиною росте їх невдоволення. »Чого вони так уперто дошукуються?« — подумав я. Задзвонив телефон, але мені не дозволили підійти. Телефон дзвонив далі, невгаваючи, а вони все перекидали мої книжки і зшитки. І нараз я відчув себе маленьким загнаним звірятком, якому холод неприємно сковує тіло. Поруч сиділа дружина, налякана й стривожена, і теж маленька. »Лише передчуття«,

поміркував я. Час від часу на мене кидали в'їдливі погляди і тоді я відчував, як дзвенять на морозі мої ноги. Відтак хтось із них радісно зверескнув і — майже не приховуючи своєї зворухи — наймолодший тримав у руках статтю »З приводу процесу над Погружальським«. Це начебто омолодило пришельців; здавалося, що вони зараз кинуться в танок і, ненароком, заштовхнуть і мене, зі скляними ногами, до себе в коло. Був складений протокол, у валізку покидали »Чорну раду« П. Куліша, »Історію української літератури« М. Грушевського, кілька збірок Б. Лепкого та ще якісь книжечки старих видань. Зверху, з неабияким ритуалом, поклали названу статтю. А за хвилину мене вже мчала блакитна, як чиясь людська доля, »Волга«. Вони сиділи поруч, огрядні й пихаті, і кидали раз-у-раз один на одного багатозначні погляди. Подекуди ті погляди схрещувались на мені й тоді їх тіла за-тискували моє, до болю і огиди, як обценьки. Я не витримав і заплющив очі. Потому мене шарпнули за плече і, коли я розтулив їх, побачив, що ми приїхали до сірого триповерхового наріжного будинку на Миру 1, колишній вулиці Сталіна...

Я був столом, маленьким і неповоротним, якому ніяк не можуть знайти місця. Мене хапали голіруч і спішно кудись піхали поперед себе, потому нагально вертали назад і знову пересували на нове місце. Коридор, кабінети, коридор... Замерехтіло перед очима і все поплигло: і долівка, і стеля. Попереінакшувалися і люди, і лиця: здавалося, мене загорнули у сувій матерії і покатулили підлогою. Штовхали ногами і згори злісно бубнів чийсь докірливий голос:

— Чого тобі бракувало? — Молодий, захистив дисертацію, тільки б жити!..

— Брикало курчатко — добрикалося! Ех, ти ж суко...

— Що я? — силувався зачепитися за щось і не міг. Катуль, катуль. І опирався, я хотів бути впертий, як слон, але геть знесилів і лише безпорадно шепотів: »Що я!..« »Що?..«

Нарешті все стихло. Мене гарячково кудись увіпхнули, зштовхнули з сувою, і я побачив перед собою холодне помешкання, молоду стомлену людину, що нудно позирала на мене, безвільно кліпаючи повіками. Молодий і лисий, лисий і молодий, подумав я і зіщулився під його грайливим посіпуванням нижньої губи. »Сідайте!« — кинув він і, відвернувшись від столу, звільна рушив до мене. »Боже, — впало мені на гадку, — певне, я справді вчинив якийсь злочин, сам того не відаючи? Новий Герострат?« Тоді він несподівано обернувся і вп'явся в мене якимись напівбожевільними очима.

— А чи знаєш ти, кандидатику, що на твоїй машинці друкувалися тисячі листівок?... що ти лише вигадуєш із себе чесного... скритий. Але ми все давно знаємо... Не признаєшся? Змусимо! Ще й як зму-

симо! Не такі ще були поважні кралі й ті падали навколішки й слізно благали помилування. Не те, що ти, паршеве г...!*

Ще нічого не розуміючи, я силкувався запам'ятати бодай кілька слів із тої тиради, але це була нагальна тирада і не менш марна справа. Слова сипалися на мене, наче град, і я лише наслуховував ті болючі місцини, що виповідалися мені. Потому я знемічно, тупо, як утопленик, виглядав людей, які усакували й притьмом вибігали з кімнати і щось кричали, кричали, якби зграя голодних пеліканів...

Переді мною спливав звичайний простокутник стола — єдина мовчазна і спокійна річ у кімнаті, що своєю усталеністю ще якось на-вертала до дійсності, впливала на поверхню із шаленої кафкіянської веремії. Я силкувався віднайти якусь різницю в обличчях і голосах, які чогось уперто домагалися від мене, але вони були схожі один на одного як мідні гроші. П'ять, три, одна... Здавалося, на тлі столу зумисне змінюються декорації якоїсь грандіозної вистави, а десь збоку, замість грізних басів, тенорів, ображено торчав своє із суфлерської будки зіпсований магнітофон, у якого час від часу рветься стрічка...

Я намагався сказати щось цим людям, мабуть, я все таки щось говорив, перечив, бо вони чіплялися за мої слова, і затим я осувався кудись із прикованого до підлоги крісла, і його спинка була глухою стіною, яку не можливо поминути.

— Що, Маланчук?.. Ми й секретаря обкому зараз сюди приведемо і ти, його... вс... работнічок, розповіси, що робив! Про усі свої підлі дії...

— Що, геній? В університеті викладав, кандидат наук? Ха-ха!.. Знаємо ми вас, кандидатів! У тридцятих роках ще не таким голівки крутили, як курочкам!..

— Що йому казати — сам знає. Навіть про одного з таких кандидатську писав: про вс... гумориста, про Вишню писав... Хе-хе... Націоналістиків увіковічнюєте?

Я перечив, я справді перечив, але це був якийсь безлад думок і слів.

— Але ж... Як ви смієте... видатного українського... виходить семитомник його творів... Висунуто на здобуття Ленінської премії... давно реабілітований...

— Реабілітований?.. — вони так і витріщилися на мене, мов би я сказав про нову Помпею. Вони ніяк не хотіли йняти віри моїм словам. А відтак розреготалися. Вони аж похапалися за животи, так їм було смішно. Показували на мене пальцями, як на зачумленого, і реготали. Тож, реготали.

Я розгублено дивився на них і привидів людей, маленьких, безтурботних, які нагрянули сюди з іншої плянети, щоб похизуватися своєю молодістю, жорстокістю, зухвалістю. Вони знали собі ціну, ці владні

*) Тут і далі часто пропускаємо окремі слова брутальної московської лайки, — ред. »В. Ш.«.

покровителі, зверхні й екзальтовані. Вони геть не соромилися цього. Навпаки. І зараз мене осяйнула гадка: Боже, та ж вони невимовні жартуни, вирішили побавитися трохи й регочуться. А я, мов цнотлива дівчина, упирався на всі лади. Я так перейнявся цим настроєм, що не встиг схаменутися, як уже реготав. Певно, що я тепер скидався на старенького Вишню, який теж ніяк не міг звикнути до цілковитої серйозності слідства і надавався жартам:

— Але чому ви, добродії, вважаєте, що я терорист? Якщо вже так кортить засудити мене, то ж ліпше судить за згвалтування Кляри Цеткін...

Переді мною далі визначувався прямокутник стола, вираз усталеності в цьому безладному рухові, який прохоплювався довкола: він єдиний ще трохи приземлював мене, не давав провалитися у якусь глибоку яму, що я її подеколи виразно вчував під ногами; я навіть боявся тоді зворохнутися, щоб не посковзнутися й не полетіти униз. А огрядні чоловіки, що, напевне, приваблюють своїми статурами уяву не однієї жінки, безладно кружляли довкола мене; я чув їхнє настирливе хихикання, ловив загадкові погляди, клапті фраз, які то нагально накочувалися, то відступали назад, і я, мов дурник, спостерігав за цим, неспроможний врешті-решт щось збагнути, і, мабуть, у цю хвилину був далеко від цього будинку, був на якомусь пляцу, закутий у кайдани, і терпеливо дочікувався, коли прийде кат, щоб стяти голову. Гомоніли люди, плювалися, плакали, усе злилося до купи, а я стояв на помості голий і змерзло поводив раменами. І тоді прийшов кат і докинув у гурт: «Хто хоче врятувати життя цього злодія і вийти за нього заміж?» — Захвилювалися, хтось крикнув: «Я», — але все вмерло і я загадково подумав: «Чому? Чому? — та не дійшла і голос її раптово пропав?» — «Хто хоче вийти за нього заміж?..» — Був кат, був поміст і кілька старих утрачених людей, що квапилися очима додолу...

Я здивувався тій тиші, що несподівано заповнила кімнату. Побіля мене вже нікого не було, я навіть не зауважив, коли всі повиходили. Я був самотній, сплюснута, як у старця, голова боліла і я подумав: «Ви пішли і забрали мене з собою». Я подумав, що надворі вже темно, що поволі вщухає вуличний гамір, що зранку в мене не було ані дрібки в роті. Я мав кілька копійок, принаймні, за них можна б купити пиріжків і перекусити десь у під'їзді. І так захопився цією думкою, що навіть підвівся, щоб рушити. Здається, я навіть зробив крок, один, два, але переді мною несподівано вималювалися заграатовані вікна і хтось ехидно поспитав: «Куди, добродію?» — бо справді — «куди?» — подумав я і сперся на стіл. «Якщо не купувати пиріжків, можна взяти таксі й поїхати додому, там на мене чекає стурбована дружина. Якщо ж витрачатися на пиріжки, то, певне, ще вистачить і на трамвай». Я поглянув на вікна, назад, на двері, я був наївним самітником, що розраджував себе базіканням, як гомінливі баби.

Хтось увійшов. Так. Я навіть не повернув голови. »Слідуйте за мною«, — почув я чийсь владне і, не кваплячись, покійно рушив у слід.

Після усього гамору, що не вицухав довкола, я нарешті опинився в просторій кімнаті. Зі мною чемно привіталася зовні спокійна людина, яка назвалася моїм слідчим. Я одразу ж відчув до нього якусь внутрішню симпатію, принаймні, ця людина стала для мене тією соломинкою, що я мав за неї, як і всякий потоплючий, вхопитися. »Нарешті, гадкував я, — опісля стількох годин поневірянь, я зможу взнатися бодай щось за себе. Що б то могло бути, а те ж що? ..

— Ви, Михайле Григоровичу, — мовив він згодом, ласкаво посадивши побіч себе, — запідозрені в розповсюдженні у місті Львові антирадянської націоналістичної літератури. Зараз ми це питання вяснюємо і вам нічого хвилюватися. Ще трохи терпіння — і підете додому. Але... все залежатиме від того, наскільки чистосердечно ви признаєтесь в усьому...

Я не мав у чому признаватися, я так і сказав йому.

Він докірливо вислухав мене, подеколи спішно щось занотовував, питав, уставав з крісла і, заклавши руки за спину й пильно дивлячись у вікно, обрамлене ґратами, грався самопискою... Затим поволі повертався до мене, дуже поволі, і пильно дивився в очі. Я відчував у його погляді німу недовіру, якусь безжурну скептичність, подеколи навіть відвертий цинізм. Я особливо відчував це тоді, коли він натомлено скидав очі на ґрати, недвозначно натякаючи на їх призначення: а що ж... є певна змога познайомитися з ними ближче...

Згодом наша розмова зайшла так далеко, що ми вже не могли визначити навіть мети нашої бесіди. Мов давні друзі, що довго не бачилися і, нарешті, зустрілися, ми за якусь мить необережно виказали один одному геть усе, а розлучившись, морочили собі голову: про що ж то ми говорили?.. Ми торкалися питань мистецтва, літератури, але розмова швидко обривалася, оскільки його цікавило щось інше, про що ані я, ані він не мали жодного уявлення. Мені здавалося, що розпочавши цю розмову, він — задля делікатності — мусив надсилу підтримувати її.

Ми говорили про свободу слова, про нове розуміння диктатури пролетаріату, яка, за визначенням Програми КПРС, — »виконала свою історичну місію і з точки зору завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідною в СРСР«, що »держава... на сучасному етапі перетворилася на загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі всього народу...« Я цитував напам'ять чи не всю Програму КПРС, але він перебивав на півслові, знервовано покушуючи губи, і одразу ж підвищував голос. Але я вже цього не сприймав, я геть збайдужів до розмови.

— Диктатура була, є і буде, — мовив він, хитро змружуючи колючі очі.

— Але ж, вибачте, — я спробував заперечити йому, — я молодий комуніст і, мабуть, мені радше вірити партії, аніж вам.

— Комуністи, навіть молоді, сюди не потрапляють, — куточком тонких, що ледь тремтіли, губ він усміхався. — А щодо ваших слів, то ще невідомо, хто їх сказав — партія чи Хрущов...

Признатися, таким розмежуванням я був дуже уражений, я навіть не спромігся заперечити йому. Це було так захвало! На той час мені, як працівникові Львівського обкому партії, було відомо, що Хрущов попав у відставку в зв'язку з погіршенням стану здоров'я, я навіть знав з офіційних джерел, що він припускався помилок у деяких питаннях внутрішньої і зовнішньої політики. Але розуміння партії і Хрущова як таких, що знаходилися на протилежних площинах, було для мене парадоксальним.

— Але, вибачте, хіба ж можна вдаватися до такого розмежування? — здивовано поспитав я. — Десять років Хрущов керував радянською країною і партією, десять років був «вірним лєнінцем», першим авторитетом у світовому комуністичному русі, таким діяльним вождем...

— Фе, перестаньте! — скрикнув він. Не — вдавайте із себе наївного карася, що силкується вискочити з гарячої сковорідки. Місце таких вождів знаєте, де?...

Він грався самопискою, ледь похитуючись. Я чекав, що він продовжить свою думку, але ні, він так нічого не сказав. Як мені видалося в останню мить, він з властивою йому двозначністю позирив на вікно, на тлі якого проступали у вечірньому присмерку грати — єдиний витвір митців, що не зазнали жодної зміни протягом тисячоліть.

Десь о дев'ятій мене завели в сусідню кімнату і сказали роздягнутися. Обшукали ретельно, навіть у таких місцях, про які говорити не дуже зручно. Знову ж те оприкрення на пісних лицях, що буває у людей, які вперто чогось шукають і не знаходять. Я був безвільним, напівсонним, і з цього стану час від часу мене розбуджували холодні, аж неприємні, чужі пальці, що повзали по тілу, мов живі вертляві п'явки. В голові нічого не трималося. Лише час від часу то зринала, то западала одна і та ж гадка: спа-ти... спа-ти-и... Я падав з ніг, і коли мене завели в камеру № 64, маленьку, незатишну, із задушливим повітрям, яке ще більше забивало мені памороки, я — не роздягаючись — упав на голий і брудний, але такий рідний в цю хвилину матрац, накинув стару, потріпану часом і людськими долями ковдру, і попав у моторошну дрімоту. Мені ввижались хворі, худі коні, що дихали серед снігів на мене паркою, щоб зігріти... міркував я, може їм тепер легше, адже сира земля найбільше з усіх покривав.

Уранці я прокинувся від гуркоту в двері. Чийсь незнайомий голос кричав, мов на одеському привозі: «Падйом! Падйом!». Я лежав, ще нічого не розуміючи, і цей голос нагадував мені ще інший: вже то він лунав колись у нашому селі, як ганчірник проїздив вулицею на возі для ганчір'я і горланив, мов навіжений: «Міняй лахи! Міняй лахи!»

Я схопився і одразу ж засичав із болю — все моє тіло було в червоних плямах, які нестерпно пекли і свербіли. Щоб це?.. Але мене знову заповнили незвичні слова, що виринали з коридору:

— Аправляца! В туалет! Аправляца!..

Це була для мене дивна музика слів, які я чув уперше, і які, нарешті, привели мене до дійсності. Тепер бо я вже згадав учорашній день і впізнав камеру. Вона була наповнена якимсь човганням, що просочувалось сюди невідомо звідки, шипляче й поспішне, — швидко люди кудись спішили, працювали, але робота вимагала утаємнення і тому звідусіль до мене пробивався чийсь вибагливий шепіт:

— Ш-ш-ш-ш! Тіше, тіше, тібе гаварят!.. Не положено!.. Загриміли засуви зверху й знизу, заскреготав, мов радикалітній дід на печі, масивний замок: мене допилюювали якби забальзамованих фараонів у гробницях, приваливши важелезною кам'яною плитою; така думка несподівано розсмішила мене і я відчув, як надимаються від погорди щоки, як випинаються груди і пружиняють ноги, — фараони були ніщо, що їх склепи під важелезними плитами? На моїх залізних дверях — безліч громіздких засувів і замків!..

— Аправляца! — грізно гукнув із дверей маленький, як мальчик-спальчик, чоловічок у погонах з червоними полосками.

— Мевалісь...

»Мальчик-спальчик« простягнув мені два папірці й виховано мовив: »пожалуйста«, а за тим терпеливо поплівся позад мене. Фараони справді були ніщо в порівнянні зі мною. Навряд чи їм казали »пожалуйста« і так пильно оберігали їх мандрівку до туалету.

Баланда... Я дивлюся на неї, як заворожений, здається, вона приклеїлася до металеві мисочки, чорної, закіптявленої, деформованої: таку можна зустріти на будь-якому смітнику міста. Я зачерпнув дерев'яною ложкою зелено-жовтої рідини і підніс до рота. Але на півдорозі спинився і пильно стежив за нею, — цією одвічною супутницею тюрми. Цю фірмову страву теж колись винайшов митець, який, певне, не одну ніч просиджував над книгою «О вкусной і здоровой піще». Цей винахід пережив усі революції світу, всі війни й досі залишився незмінним. Леонардо да Вінчі винайшов швейну машину, але вона була така недосконала, що її навіть не можна порівняти із сучасними, на яких виконують безліч операцій. Можна строчити, обмотувати петлі, пришити гудзики, цирувати, вишивати. Але ім'я винахідника було не забуте, воно шанується нами. І яка несправедливість, що так гірко і невдячно забуто винахідника баланди! Аджеж його винайдення було чи не найдосконалішим із усіх винаходів людства...

Я підніс ложку ще ближче до рота і зненацька вражено опустив миску: у ніс мені вдарив такий згусток »парфумів«, що мені мимоволі перекошилося лице. Я обернувся до баланди спиною і ще раз із вдячністю і з неабиякою шанобою згадав про винахідника; якби я був у

давньому віче, я б обов'язково нагородив його значком «Отлічнік кулінарного дела»...

Я подумав про те, що наступна моя кандидатська робота буде саме про баланду, ту баланду, якою можна поласувати в будь-якій країні, незалежно від способу її суспільного життя; ім'я винахідника мусить бути відкрито. Мені стало дуже приємно, що цю справу зроблю саме я, що увіковічнення винахідника буде пов'язане з моїм скромним ім'ям.

Мої науково-історичні роздуми зовсім недоречно перебило костромське окання: «На о!.. на о!..» З дверей проглядувало чиесь добродушне обличчя, що мімікою підкликало до себе: «На о!..» Тут лише дійшло до моєї свідомості, що в тюрмі, аби в'язні не дізналися, хто сидить у камері, не називають самих прізвиськ, а хіба що їх перші літери. У таких випадках слід підбігати до дверей і називатися пошепки. Я слухняно підбіг і назвався, хоча це було дуже смішно, адже в камері я був один.

— Пайдьом! Руки назад! Руки назад тебе гаварят!..

Виводний ішов позад мене, час від часу спинявся, забігав за ріг, пильно видивлявся, чи не має кого, а відтак знову гупав позад і ввесь час клацав пальцями обидвох рук. Він робив це так вправно, що я йому аж позаздрив, як певне позаздрив би мені в цю урочисту мить і сам фараон, якого колись ескортували лише якісь нікчемні й штучні звуки барабанів і фанфар.

Учорашній знайомий, з яким ми увечорі так чемно розмовляли і який відкрив мені очі на наше суспільне життя, сидів за масивним двотумбовим столом, що був устелений синім картоном. Колір цей мені завжди подобався, це був колір неба і простору, і він завжди заспокоював, наводив на роздуми і звеселяв. Слідчий усміхнувся мені й у мене одразу ж піднявся настрій. Мабуть, як він учора обіцяв, усе вже з'ясувалося і зараз мене випустять додому, аджеж тримати далі не було ніякого глузду. Я сів напроти нього, подивився довірливо йому в лице і теж усміхнувся у відповідь: їй-богу, мені ця людина подобалася, біля нього в мене світлишало на душі. Я ледве стримався, щоб не розповісти йому про мої спостереження, це, мабуть, і його неабияк потішило б.

— Зараз, за-раз-зз... — слідчий нахилився над столом і почав заповнювати протокол. — Усе вже вияснюється, ще кілька питань, потім відшмагаємо тебе дубцем по голому місці й... марш додому, але більш не попадайся... Ти то не зробив нічого, але ж інші натворили...

Я не знаю, що натворили інші. Мене лише тішило те, що все так швидко вияснилося, що я невинний і зараз піду додому. Додому, подалі від камерної п'тьми і задухи, подалі від цього похмурого будинку, подалі від «аправляца!»; зараз вийду на вулицю, дихну свіжим повітрям і, мабуть, не візьму ані таксі, не сяду й на трамвай, а піду вулицями Суворова, Дзержинського, Леніна, поверну праворуч на Мечнікова і втраплю на свою довгождану Некрасівську...

— Та-ак... — сказав слідчий і підвів на мене сірі очі, у яких я несподівано спіймав відтінок неприхованого відчуження.

— Яку літературу антирадянського змісту ви (в розмові він завжди «тикав», а коли вів протокол, то «викав») отримували від Івана Світличного, з Києва, та від Богдана Гориня, зі Львова?..

Я добре знав цих людей. Світличний подобався мені як розумна, врівноважена людина, талановитий критик, який ніколи (на звагу іншим) не йшов на жоден компроміс із власною совістю. Я відчував в ньому велику ерудицію, заздрих його знанням історії української культури, я захоплювався його смаком у літературному світі, його естетичним уподобанням, дотепністю, мене приваблювали в ньому і чисто людські риси характеру.

— Я нічого в нього не брав, — мовив я спокійно і одразу ж пожалкував за цими словами: слідчий, високий, повнотілий, грізний (він мені нагадував у цю мить Петра І-го), скочив з місця (куди ділись його спокій і врівноваженість, і посмішка, і грайливо лагідний голос) і заступив собою майже цілу кімнату. Його очі вп'ялися в мене, я навіть чув його подих на своєму обличчі, він ледве володів собою (але стримував себе, мав натреновану волю).

— Обережно, обережно, ти!.. Твої слова — твоя ж доля. Все залежить від тебе, ти маєш на це зважити!

Він мовчки пройшовся по кімнаті, сів на стіл, узяв самописку і з притиском мовив:

— Я ж тебе хотів сьогодні випустити, а ти що робиш? Я ж мушу закрити «дело», а ти мовчиш, корчиш із себе хто-зна якого дурника, гід карасика працюєш! Що брав від Богдана Гориня?

— Якщо вас уже так цікавлять такі речі й від цього так залежить моя доля, то я можу... сказати...

— Вот умница! Гаварі...

— Пригадую, раз позичив прочитати книжку про творчість художника Новаківського, дослідження «Наполеон і Україна» та «Договір Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем від 1654 року»...

— Стоп, стоп... Заспішив, як голий палку ставити, — перебив він мене, — так і запишемо: «...брал от Богдана Гориня антисоветскую літературу — «Договор Богдана Хмельницкого с царем Алексеем Михайловичем от 1654 года»...

Я пригадав собі одного страшного ревнивця, який довів свою цнотливу і чесну жінку мало не до божевілля. Йому ввижались довкола коханці, які зваблюють його дружину і навіть не платять за це мізерних копійок. Він називав її шлюхою, хоча вона була далеко від перелюбства, він збивав її — і вона покійно мовчала, не сміючи ні в чому заперечити, оскільки він навіть не хотів слухати ніяких слів, переконань, доказів. Він мав у собі потребу ревнюців — і він ревнував, як

митець, як поет, якого закрутила в собі стихія творчості, і він у полоні цього покидає реальність світу й мислить лише одними образами, наприклад, образ ревнощів. Це відома манія — манія переслідування, манія ревнощів, манія смерті... Та жінка загуляла, вона завела собі безліч коханців і насолоджується їх красою і силою, із загнаной, зацькованої непоказної істоти, вона стала знову людиною. Я заздрив їй, заздрив фанатично, безтямно, у мене вже почалася манія заздощів. Я почав ненавидіти оту жінку, що їй усе далось так легко: вона покинула дім на годину-другу і завела коханців. Із цих мурів я не міг вирватися, не міг у комусь збуджувати до себе хіть млісними очима й оголеними колінами. І, зрештою, в мене не було й такої потреби...

З чесною людиною хочуть зробити злочинця, вперто, послідовно, із заздальгідь продуманим спектаклем, у якому випало грати глядачам, а акторові слухати. Глядачі грають бездарно, хоча не признаються в цьому і не хочуть цього знати, вони грають, а актор заплющив очі й у безсиллі рве на собі в порожньому залі волосся...

Я ніколи не робив ніяких злочинів, я навіть не знав, як можна підло поступити з людьми, а мене переконували в протилежному, мені доводили, що я це зробив і лише хитро приховую, як мала дитина, що розбила склянку і каже всім, що вона розбилася сама. У цьому вперто, нудно переконував мене майор Гальський. Він робив це з таким надхненням, з такою жадобою якогось несподіваного відкриття, яке йому ніяк не давалося в руки, але в яке він не менш вперто вірив, що мені аж подеколи було його жаль. Я щиро хотів допомогти цій людині, хотів із себе зробити злочинця, хотів насолодити його уяву, уяву маніяка, який, мов під наркотиком, марить манією злочинності навіть звичайного телеграфного стовпа. Він, мов скульптор, ліпить Венеру, цю прекрасну жінку світу, і лютує з того, що вона прекрасна, що в ній немає рис злочинця, хоча він жадає створити саме його; він ладен порубати свої руки, які творять проти нього.

О, як я заздрив тій жінці, що звелася і стала нарешті тією, яку вимислив її чоловік!

Я був сповнений таким нестримним бажанням бодай у чомусь допомогти майору Гальському, що заледве стримувався, аби не кинутися до вікна, розірвати ґрати, добігти до львівської стометрівки, де вічно засідають інтелекти нашого суспільства — футбольні уболівальники, з силою порозкидати їх маніячні сектантські кучки і, зіп'явшись на тумбу, заволати:

— Люди!.. Я ваш ворог! Я слуга західньо-німецьких імперіялістів! Я шпигун, ви того, можливо, не знаєте, але я, ще не встигши народитися, вже виконував ганебні доручення оберштурмфюрера. Майоре Гальський, скажіть його ймення! Окрім цього, люди, я ще учасник «малого кола» по підготовці нелегального з'їзду у Євпаторії: майоре Гальський, прошу! Ставайте поруч і розкажіть, що маєте на гадці.

Кажіть, адже крім нас, ніхто, навіть його учасники, не знають нічого про цей з'їзд...

О, як я заздрив тій жінці!...

І знову я був на помості, і мій кат стояв поруч, піднісши до гори червону сокиру. Ось вона поскакала в мене перед очима і я затулив їх. »Хто бажає взяти цього розбійника в чоловіки?« — дочув я чийсь голос, але він одразу ж вмер і стало тихо. Ба, ні. Десь ізбоку долунонав скрадливий ехидний смішок, що переривався і тоді я розбірливо чув чиесь деклямування. У мою свідомість закрадувалися знайомі рядки, близькі мені й дорогі. Майор Гальський, набравши пушкінської пози, читав напам'ять мій вірш »А я стояв серед Карпат«, видрукуваний у львівській »Вільній Україні«. Ось він спинився на хвилинку, щоб перевести подих від сміху і задеклямував далі. Побіч тряслися у смішкові якісь неприємні, злорадні обличчя, в які хотілося кинути щось образливе...

Я не думав про поетичну якість вірша, він міг, зрештою, бути і найпримітивнішим. Але в ньому я висловив свою любов до України, до своєї Батьківщини. І тепер, коли Гальський знущався з нього, я зрозумів, що усі сміються не з вірша, ні! Вони далекі були від цього. Вони сміялися з моєї любові до України...

— Він всесвіт і Україна! Ха-ха-ха!... .. твою, жалюгідного кретина, мати!...

Майор Гальський не закінчував літературного інституту імені Горького. Він не знав про таку-сяку амбіцію критика... Він був простий, як півлітри »московської«... Спершись на стіл, деклямував далі, спинаючись час від часу, щоб усі вволю насміялися. Він знав напам'ять навіть ті мої вірші, про існування яких я вже призабув. Я геть був паралізований величезною пам'яттю майора Гальського і його літературною ерудицією, і щирим захопленням моєю поезією. Я вперше бачив перед собою так близько свого шанувальника.

— ... твого... мати! Подвійна твоя душенька! Політична проститутка! Посібник західньо-німецького імперіялізму! Хто виконував доручення оберштурмфюрера?.. Хто був учасником »малого кола« по підготовці нелегального з'їзду в Євпаторії? Усе скажеш! Усе знаємо! Звідки? А в жопі у тебе, кандидатику, були наші підслуховачі!...

Здається, я був маленьким, трохи дикуватим хлопцем. Я побачив недалеко велику діжку і мене невтримно закортіло побувати в ній. Це було таке нагальне бажання, що я ніяк не міг оволодіти собою. Швидко видершись на дерево, я заплющив очі й стрибнув у діжку. І враз трапилось непередбачене: діжка здригнулася, начебто здрімалий кінь, захиталася... помчала з гори, сказано підбиваючись на камінні, на пнях. Вона то перекидалася, то вирівнювалася, спадаючи кудись донизу, щоб потому, аж збивало од того дух, злетіти знову догори. Я геть онімів зі страху, я неспроможний ані крикнути, ані заплакати. Я

лише широко відкривши очі — наслухував, як діжка, наче молодий кінь, міцно затиснула водила і безголосо помчала туди, звідки немає вороття...

»Який кінь? — подумав я, — і навіщо таке безгоміння?« Я почав ретельно оглядати стінки в діжки, що нікуди не рухалися, а спокійно визначувалися перед очима. Стінки, зауважив я, були прокіптявлені, якісь сірі й надто буденні, як для діжки. Із заполю проглядав клапанець світла, яке розчленували ґрати. Навіщо в діжці ґрати? І тоді я побачив перед собою низького, кремезного чоловіка, який, окутавшись хмарою диму, гаряче доводив мені:

— Знаєте, — сказав він. — Того вороного я продав, він був у білих яблуках, дуже гарна, загалом, тварина. А оце якимось іду дорогою, аж дивлюся: віз пристав... Як тільки візник не оков, а кінь на місці стоїть. Обертаюся, а він на мене дивиться, і так, знаєте, як людина, впізнав, ідіотик. От, коник багатий був...

Певне, що я вже приходив до свідомості. Мені якимось одразу полегшало і я навіть зітхнув: виходить, допит закінчився і я знову у камері, ба, навіть не сам — кремезний далі люто смалив цигарку за цигаркою і не переставав оповідати про коней.

— А вас за що сюди? — пильно видивився на мене і вип'ятив губу. Де працювали досі?

— Я? Я працював викладачем в університеті, на факультеті журналістики. Вишні ви щось читали, чули щось про такого смішного письменника? Так він писав... — Я несподівано став веселим і безтурботним, навіть не помітивши цього, я почав розповідати про Вишню, відтак схилився до іншого, і що більше говорив, то швидше приходив до дійсності; тишився, відчуючи, як в'язка аморфність, що заповонила мою голову, поволі одсувається кудись убік і, натомість, мені повертається притомність.

— А вас за що посадили, хабаря взяли? Когось в університет пропхати хотіли?

— Ну, що ви! Мене по 62-ій статті...

— Друкарню мали? Листівочки, хи-хи...

— Ну, що ви! Яка друкарня? Які листівочки? Прийшли, забрали кілька книг з літератури та мистецтва...

— Ги-ги... За книги — і таку статтю? По ній же судять за нелегальну організацію, за спробу повалити владу, за розповсюдження нелегальщини... Щось не те! Може, ви студентів не тими, що слід, ідейками начиняли?..

— Ну, що ви? Тільки тим, що в навчальній програмі вузу...

Тоді він закинув голову догори і голосно розреготався.

— Завтра підеш, старий, додому, якщо не брешеш мені, — він зіжмутив очі й на хвилину примовк. — Але зараз просто так не беруть... Виходить, щось є, га? Я розумію, щось десь трохи не те, так ми — в

кущики і вухами зайчика накриваємо. Я теж з таких. Три місяці плував слідство, а вони, виявляється, все давно знали. — Він з гіркотою затагнувся цигаркою і зі злістю, з якимось запізнаним каяттям, додав: »Так собі по-свинськи нашкодив, хамло. Роздер би себе тепер на куски і то без усякого жалю!»

Я пройнявся до нього невимовним співчуттям. Десять удома на в'язня чекала дружина, двійко дітей; жінка — без чоловіка, діти — без батька. Це особливо гостро відчуваєш у камері, відірваний від усього світу, загнаний у чотири стіни, німі й безучасні, холодні й непрístupні.

— Ви знаєте, — мовив він, — мені сьогодні знову приснився годинник, він стояв на столі і не йшов. Певно, жінка цієї ночі знову мене зрадила. Це завжди так, як сниться годинник, то когось зраджують жінки. Але я не виню її, що поробиш — природа, її не змieniш. Мічуріну, правда, це вдалося, але ж він не був жінкою... А ви одружені?

— Майже, — сказав я, — майже...

— А, знаєте, ті коні, як люди. П'ять років не бачив, зупинився, дядько його батогом переїчить, а він стоїть і усміхається. Смішні такі тварини, з цією своєю прихильністю до людини.

— Ви не почастиєте мене цигаркою? Дозвольте припалити від вашої!..

— Прощу сірники...

— Ні, я хотів би, як не перечите... саме...

»Ви молода й красива, з університетською освітою, математик, з ким зв'яжете свою долю? Він зогниє в тюрмі, а ви... як ви зможете обійтись без мужчини? Ви що, не пізнали одиноких жіночих ночей... Ви що, не знаєте, що то за мука... Боже, та ви така молода — з сорок третього року! І хочете занапасти собі життя? Та киньте ви його до біса, знайдіть собі іншого — великого, міцного. Ви знаєте, що таке для жінки справжній мужчина? »С мілим рай і в шалаше...« Так це не з милим, а з справжнім мужчиною. А що ви матимете з нього, навіть якщо він і вийде колись з тюрми? Дистрофіка із виразкою шлунку...

— Але ж він незабаром буде батьком...

— Смійтеся, молода й красива, смійтеся з того. Це так усе дешево обходиться зараз...«

— Дозвольте, я вам допоможу припалити?

Я дивився на його широку спину, він стояв коло віконця, широко розставивши короткі ноги, і далі розповідав про коней. Я подумав, що обов'язково напишу про них вірша і подарую йому.

— Моє прізвище Палига, Палига Володимир Петрович, я з Великих Чучманів, що біля Бузька.

— Я напишу про ваших коней вірша.

— Слухайте, коли садять у тюрму конюхів, то кожен дурень знає, за що їх садять. А за що ж вас, поетиків? Невже за ті конторські

книжечки, що ви їх назвали? Тоді вами ті ідіоти просто паплюжать гарне ім'я тюрми?..

Я не переконаний, чи Кампанелла написав би коли-небудь свій геніальний твір про майбутнє суспільство, якби двадцять сім років не відбув у в'язниці. У якійсь тюремній конурі, де його гнітили державні стіни, — його дух снував далеко звідси; він завжди полишав його в самотності, купаючись у якихось світляних далях; він назвав свою книжку «Місто сонця», це було саме те місто, де блукав його неспокійний дух.

Я думав над тим, як багато гине в цьому світі талантів, гине лише тому, що людина не має часу на писання, що гнобить свій дух. Удень її поїдає праця, потім кав'ярні, а відтак сім'я. Вона лише ходить і думає, її мучать сюжети, але — так і не зафіксовані — щезають кудись: певне шукають свого справжнього господаря. Тут, у камері, особливо коли тебе тижнями не викликають на слідство і ти існуєш, забутий усіма на світі, це прикре відчуття неспокійного духу вічно сидить у тобі, можна тоді написати безліч «Міст сонця», можна вигадати нову арифметику і другу таблицю множення. Я думав: «Щоб у нас було багато гарних письменників, математиків, фізиків, кандидатів наук, їх постійно, на п'ять—десять—двадцять п'ять років треба заганяти в тюрми і забувати про них — хай вільно творять. Вони можуть і померти з голоду, але це не так, зрештою, і важливо. Головно, щоб залишилися їхні імена і твори, які так потрібні для нашого майбутнього...»

Я попросив паперу й олівця, обережно склав усе це на столику і задумався. Кремезний Володя сидів біля вікна і щось читав. Якби він сидів десь інакше, помислив я, до мене прийшли б якісь гадки; він заступив мені світ, а може дух мій боявся його широких плечей і блукав попід вікнами, — Кампанелла з мене був нікудишній. Правда, на його вікні не було матового скла (тоді його напевне ще не вигнали) і він, принаймні, міг насолоджуватися, як не «Містом сонця», то бодай промінням справжнього сонця. Тепер все передбачено... Мабуть, мої внуки так і недочekaються нового «Міста сонця»...

Але я марно намагався схитрувати перед собою: з мене був нікудишній не лише Кампанелла, а й обвинувачений.

Розважаючись паперовими ілюзіями, я чув як у грудях дедалі наростає неокончене хвилювання, як зрадливо захлинається серце, а очі невідривно стежать за столом. «Молодий і лисий, лисий і молодий» — подумав я, — що зараз робиться у нього в тому місці, над яким має бути волосся?

Він скинув на мене примружені колючі очі, але одразу ж їх спустив; тепер вони швидко забігали по сторінках дивної книжки, густо списаної каліграфічним письмом. Чорнило було зелене, але воно мене зараз зовсім не заспокоювало, навпаки, бентежило й дратувало: проти мене знову щось затівали!

— Ну і ну, ну й Михайлик... Тихесенький, скромненький, хто б міг по-ду-ма-ти... — він водив пальцем по рядках і ворухив губами, брови подеколи здивовано стрибали догори і там затримувались; він то веселів, то супився, заклавши руки за спину, і поволі піднімаючи важкі очі. — Тепер, зрештою, не так уже й важливо, аби ти щось говорив. Та й не треба цього. Що вже мав сказати — сказав, та якби й хотів переповісти свої розмови із знайомими, то так не переповіси, як тут... — він крикнув від задоволення, налягаючи обома руками на товсту, як стародавня біблія, книгу — у нас позаписувано...

— Що б то мало означати — увергер? — мовив, ледь відчинивши двері, з порога, «мій» слідчий. Здається, він досі пильно прислухався в коридорі до нашої розмови, і тепер, вибравши слушну мить, поспішився збити мене з пантелику.

— Увергер? — перепитав я, не зрозумівши слова... — «чиє б то могло бути прізвище?»

— Криємося, карасику, маскуємося... — мовив з докором слідчий і осудливо похитав головою. — А негарно виходить у нас із тобою. Вдаємо із себе чесного, а забуваємо про порядність...

Він кивнув «молодому й лисому, лисому й молодому» і той повагом прочитав із «біблії»: »6-го травня 1965 року. Тепер усі митці й талановиті поети вдаються лише до національної форми...«

Я вражено здвигнув плечима: звідки їм так дослівно відомі ці слова? Колись, правда, я казав їх у себе вдома одному молодому художникові. Можливо, його запитали і він розповів. Але, вибачте, слово в слово? І враз я похолов від здогаду і омерзіння: вони підслуховували! Так, підслуховували!.. Але, як? Я мешкаю на п'ятому поверсі — тоді що: телефон, магнітофон, мікрофон, горище, відчинене вікно? Усе можливе... Я чув, як увесь сповнююся відразу, гидуванням: мене, працівника обкому партії, викладача університету — п і д с л у х о в у в а л и ! Що вони хотіли знати? Я ніколи не висловлював ніяких потаємних речей, які б видавалися антирадянськими, що мав на серці, те говорив — і не соромився цього — приятелям, співпрацівникам на кафедрі, в обкомі партії. Це ж саме я кажу їм зараз тут, на слідстві, але їх це зовсім не цікавить, зрештою, це й не крамола для них, так чого ж тоді людині не вірити, слідкувати за нею і робити з неї злочинця? Набагато різкіше висловлювались про недоліки в нашому суспільному житті й інші люди, я знав їх як чесних, порядних, це були науковці, літератори, — вони теж десь тут? Тут, поруч, за ними теж слідкують і записують навіть те, скільки хвилин сидять у туалеті. Що в них, як казав майор Гальський, теж »у жопах підслуховувачі«?..

Я дивився на переможні і сяючі лиця слідчих і відчував себе знову в діжці, що шалено котиться з гори. Я був маленьким і безпорадним, і я думав, що саме такого мене вихопили з життя. Видно, були сильніші побіч мене натури, але їх не чіпали, а щоб налякати, стерти з них повагу громадянина, зацкувати, — вони вибрали слабшого й на ньому

хочуть продемонструвати те, що на них чекатиме попереду, якщо не залишать вказувати на чийсь сіркові очі...

— Що ви хочете від мене? Що вам потрібно? — закричав я. О, тепер я вже не міг стриматися, я ввесь кипів від обурення.

— Таке враження, що сам пан Бог ніщо проти вас! — Я вмовк, мені бракувало слів. Я був для них, оцих самовпевнених слідчих, ніщо, »гівно«, як мені кидали у вічі, та чи тільки я? Про секретаря львівського обкому партії, доктора наук, найбільшого радянського обрусителя-інтернаціоналіста Галичини, Маланчука, висловлювалися теж не краще. Ну, гаразд, я не раз міг сказати, що в нас на Україні мало пропагують українську мову, я міг би собі нажити недругів не лише в особі слідчого, а й самого Маланчука. Тоді, як пояснити таке зневажливе ставлення до нього? О, ні, я нічого не міг зрозуміти!..

»Коли сідають у тюрму конюхи, то знають, чого вони сідають. Коли ж сідають поетики... Паплюжать тепер гарне ім'я тюрми!..«

Зранку завжди було трохи легше: знадвору вривався свіжий струмись повітря, а — може — мені просто так здавалося, але відчуття чогось світлого не покидало мене до десятої ранку. »Падйом«, »правляця«, »баланда«... Я жив цими милозвучними словами, як живеш у театрі незбагненним Грігом. Я про все забував і лише час від часу мені спало на гадку: щось має трапитися. Що саме, це легко було збагнути. Але воно непокоїло, веселило, засуджувало, — »щось має трапитися«, і тоді я починав тихо наспівувати забуті мелодії, які видавалися мені чарівними й забавними, мов би гарна дівчина. І тоді я заплющував очі, опирався на стінку і тихо оповідав вірші. Саме оповідав, бо, подеколи, навіть не міг зловити їх суті, їх авторів, усе перемішувалося, переінакшувалося, зрештою, зливалося до купи, і тоді веселість, навпереміж із якимсь незвичним смутком, заповнювала мене усього і я починав сміятися. Володя пильно дивився на мене й тоді його праве око починало здивовано сіпатися. Відтак ми сідали на ліжко або біля тумбочки і починали грати в »сірники«. Це була така азартна гра, що за нею ми проводили цілі години. Це були щасливі години забуття — забувалося все: і камера, що нагадувала собачу конуру в поганого господаря, забувалися ідіотські запитання слідчих (з якою метою пив чай, з якою метою їхав на трамваї, з якою метою розмінював 20 копійок, а не 10?), забувалося все, і навіть те, що »має щось трапитися«.

Таку гру могли вигадати лише в тюрмі, на волі вона була б безколірною, як світ у далтоніка, але тут, у чотирьох стінах, вона видавалася геніяльнішою за всі футбольні матчі, які могло когось бачити людство уболівальників. З двадцяти п'яти сірників, четверо мали зарубки, від одної до чотирьох. Кожна зарубка означала п'ять очків. Усі сірники складали в стоячу коробку (футляр), потім його раптово піднімали і сірники купно залишалися в тумбочці. Треба було підняти кожний сірник окремо, аби не зачепити решти. Вигравав той,

хто набрав більшу суму очок, кому вдавалося витягнути всі сірники із зарубками.

Але гра врешті-решт стомлювала, ми пересварювалися з Володею за дрібниці, сідали подалі один від одного і подовгу не розмовляли, таючи глуху образу. Але не минало й півгодини, як на мене починало щось насуватися, воно лягало на плечі, гнітило, запливало перед очима, і я тоді явно бачив перед собою якусь прояву, що нагадувала спрута з бридкими щупальцями, які забиралися під шкіру, залазили в середину; було чути навіть, як вони там ворухаться. Тоді я лягав горілиць на другий ярус свого ліжка і заплющував очі. Але потому робилося ще лячніше: стіни сповзалися до купи, зсувалися донизу, стеля звальювалася на груди, давила їх, і я зривався, мов спарений, додола, і Володя знову здивовано кліпав на мене невидючим оком.

— Що, боїшся, давить на тебе мила стіна? Ха! Зваж, милий, що це не дитячий садок з товстозадими виховательками. Тут «рай», тільки набитий безхвостими чортами — кагебешниками...

Нарешті, мені принесли з дому передачу. Це було 20-го вересня. Багато чого забулося, але цей день чомусь запам'ятався надовго. Можливо, тому, що передача не лише зворушила мене, а й обурила, нагадала про багато чого такого, що непокоїло мене на волі. Не кожен знає, що я був колись нечесним із собою, з людьми. Це не для слідчих, їх така нечесність зовсім не цікавить. Але тепер, у камері, мені було особливо прикро, коли це приходило на гадку. Пригадую, у Львові не було в продажу не те, що вершкового масла, а навіть звичайної соняшникової олії. Я працював тоді в обкомі партії і разом з усіма працівниками міг легко купити їх у приміщенні обкомівського гаражу, на вулиці Зеленій, 59. Завжди перед святами ми вирушали звідти додому з клунками, напханими дефіцитними продуктами. Щоб не викликати у прохожих підозри, нас переважно розвозили додому на машинах. А особливо, на черговій обкомівській машині ЛВБ-10-45. І хто б міг подумати, що я з такою прикрістю прийматиму зараз ці посилки, які нагадуватимуть мені обкомівські клуночки! Така аналогія вкралася у мені зовсім несподівано, а може мені її вбив у голову майор Гальський? »Ти, йб... комуніст, ти виносив обкомівські секрети! Не даремно тебе звідси вигнали!« Я ніколи не виносив і нікому не продавав обкомівських секретів. Я був членом партії і суворо дотримувався статуту. Мене лише обурювали оці »клуночки« і, подеколи, перед близькими знайомими, я не стримувався і питав себе і їх: чому ми, комуністи, пропагуючи скромність Леніна, не хочемо в побуті дотримуватися цих прекрасних рис характеру? [...] А нас »розпихувала« по домівках обкомівська машина з »клуночками«...

Володя, понишпоривши в посилці, знайшов кілька цибулин і хитро підморгнув мені: тепер, контра, заживем. Я нічого не дотямив, але одразу ж перейнявся його настроєм. Ми вирішили стати городниками.

У нас не було повної підготовки, але було нестримне бажання: за будь-що винайти новий сорт цибулі! У паперові човники ми вкидали по цибулині і розмістили їх у місці з водою. Це була неабияка забава — щомиті підходити до вікна, поливати рослину водою і спостерігати, як вона починає життя, випускаючи блідозелені кільця.

Так у камері з'явився новий в'язень, молодий і недосвідчений, як і я, якого не викликали на допити, якому не приписували »контри«, але якого чекала звичайна смерть, як і всіх нас грішних. Проте цибулі було набагато легше, ніж мені, оскільки вона не усвідомлювала усього цього, а вперто п'ялася догори.

Наше меню, жовтозелена баланда, тепер набрала принадного вигляду. Накришивши до неї цибулиних щепір, ми змінювали не тільки її колір, а й смак. Тоді ми навіть остерігалися називати таку розкішну їжу »баландою«. Це була цілюща страва, повна кальорій і життя. На волі цибуля лікує від семи хвороб, а тут, напевно, вона лікувала від усіх, які тільки могло вигадати людство.

Але одну хворобу, хворобу підозри, вона не могла вилікувати. Начальник ізолятора мало не дістав епілепсичний удар, як мені видалося, коли побачив її молоду і життєрадісну на підвіконні. Кожна щепірка цибулини нагадувала йому гостру холодну зброю. Він обмацував її, випробував на міцність; я стежив за його поквапливими руками, сперши подих: ось зараз він візьме її і віднесе кудись, ми знову залишимося самотніми і знову розраджуватимем себе грою в »сірники«.

— Нда! — сказав він, переконавшись, що ми виростили все-таки не сталеві ножі, а звичайну цибулю. — Правилами внутрішнього розпорядку вирощування цибулі в камері не передбачено...

Я був щасливий, »в'язня« природи залишили »в'язнювати«, він і далі зеленів на підвіконні, розвіюючи нудьгу і приносячи з волі нахабне життя, яке можна лише тоді перепинити, як розтопчеш, вирвеш із корінням...

Володя знову почав розповідати про коней. Я лежав, незворушно спостерігаючи за стелею, подеколи я примружував очі й тоді лямпочка, що жевріла біля самого носа, кудись западалась і пекла. Я перевертався на другий бік, протирав гарячково очі, але маячіння не щезло, воно надійно поселилося в мені. Я бачив перед собою соняшне поле, а може це був луг, десь неподалік текла ріка Сула і на її березі паслися коні.

— Їх було 25, — сказав Володя.

— Це були ваші коні? — зацікавлено питав я стінки.

— Так. Я пас їх біля ріки і вони пили з неї воду.

— То не були ваші коні, — ображено заперечив я, — у вас не могло їх бути — 25. 25 — було у Кальнишевського і він їх пас у своїй ямі. Вона була глибока й туди ніколи не заглядало сонце. Там не було ґратів і не було матового скла, і сонця теж не було. Оту яму проєктував інженер, який, певно, мав вищу освіту. Той в'язень пас коні

25 років, сидючи там на голому камені й просячи з гори води — адже коні могли б умерти зі спраги. Вони паслися побіля нього, на березі тої ріки, що в ній ніколи не було води. Він був старим пастухом, у 84 роки, зрештою, не так легко пасти коней, тим паче — в цілковитій мряці, коли неслухняні коні можуть кудись забігти... Як йому було важко!..

У 109 років Кальнишевський уперше за 25 років сибірської ями побачив світло, він ще побачив сонце, але вже ніколи не побачив своїх коней; коні порозбігалися і він осліп від світла, про яке марив чверть віку. Катерина II вміла любити чоловіків, вона вміла й ненавидіти їх. Яка страшна ненависть «невинних» жінок! 25 років у «кам'яному мішку». Мій, згорблений дідусю, як міг ти витерпіти його, як міг вижити там із своїми спраглими кінями! Що, крім «баланди», ще жило твоє хворе й безнадійне тіло? Що лікувало твої немичні ноги і безсилий рот? І розваж, що Ісусовим мукам проти твоїх? Його розп'яли на хресті, і Він спокійно помер. Він помирав на горі, Він далеко бачив перед собою, Йому світило сонце і дихало свіже повітря, — Йому легко було вмирати навіть у муках. Ти теж мучився, але не вмирав. Ти жив, а це була страшніша мука за Ісусову. Ісус став святим, Його муки освячені вірою і вона живить боговірних тисячоліттями. Він міг і не існувати, Його могли вигадати фанатики Ісуса, і Його муки теж. А ти — реальний світ і реальні твої муки! Ти був насправді і знав, заради чого жив. Ти любив людей, їх землю, а вони, невдячні, забули не лише твоє ім'я, а й те, заради чого ти жив. Вони моляться перед сном образами і не підозрюють того, що могли б молитися не тільки розп'яттю Мученика, а й тобі — останньому кошовому Запорізької Січі... [...] Ти вірив у реальне, але його бояться і йому давно не моляться... Кальнишевський у покрученій ямі! Це страшніше за розп'яття: за життя замурована в землю людина...

Я ніяк не міг заснути. Було вже далеко за північ. Спало місто, спала тюрма, спав Володя, спали його коні: він брехав, що мав їх 25 і пас на березі моєї річки, він негарний в'язень, думав я. Стіна спихала мене додолу і я гарячково тримався нар, аби не впасти. Але, якби навіть і впасти, то краще впасти на руки. Я повернувся до стіни спиною і враз похолов: протилежна стінка стояла впритул до мене. Я гарячково хапався то за матрац, то за нари, не знав, що робити, а стеля неквапно лягла мені на груди і давила... Тоді я не витримав.

— Ану, спати! — зашипів від дверей наглядач. — Бубниш тут мені опівночі, ще порозбуджуєш усіх!..

— Слухайте, дорогий, не осудіть, — я гарячково сповзав із нар, мені щось перепиняло дорогу до дверей, але я навіжено повз далі. — Усе віддам, — шепотів я майже в гарячці, не знаючи, куди подіти довгі руки. — Пустіть до коридору. Мене давлять рухливі стіни... Я не хочу задарма, я заплачу замі! Пустіть, дорогенький...

Слідчий старанно вів протокол, гортаючи листок за листком, а потім, зіпершись на спинку крісла, читав: «... перебуваючи на квартирі Івана Світличного, я не міг не бачити його величезної бібліотеки, не міг не догадатися, що він напевне дає ці книги читати іншим...»

Слідчий був пречудовим стилістом, якому міг би позаздрити навіть Фолкнер. Звичайні речі в нього набували парадоксального звучання. З написаного виходило, що я, ступивши кілька кроків, одночасно зробив і державний переворот. Я ще не зробив, але міг про це ненароком подумати. Я ще не подумав, але ж я міг дійти до цієї гадки... Він був дуже задоволений своїм протоколом і лише просив мене порозставляти правильно розділові знаки.

Згодом, аби геть розвіяти мої сумніви, він підкликав до себе і пошепки, потайці, глянувши на двері, прошепотів:

— Що нас може розділяти з тобою? Я ж те саме, що й ти. Лише ти спиш тут, а я вдома. Хочеш, я не викликати му провідного, а сам відведу тебе до камери...

Це вперше за моє ув'язнення не кричали «стоп», не клацали пальцями, а поруч йшла приязна, усміхнена людина і щось оповідала про волю. Але я не втішався цим: усе моє ество полонив відчайдушний крик майора Гальського: «Що, чесний? Та якщо сюди такі й потрапляють, то назад вже ніколи такими не виходять!..»

Птах подеколи так звекає до клітки, що згодом не годен прожити без неї. Ану ж випустить його на волю — і він загине. Людина — не птах, вона — творіння вищого ґатунку, проте природа увіклала в неї багато спільного з птахом: вона почасти теж не може перебувати без клітки — клітки-помешкання, клітки-роботи, клітки-їжі, клітки-в'язниці. І гнітить, переважно, все, а найбільше останнє: камера. Це майже фізичне відчуття — почуття замкнутості стін камери, які завжди навалювалися на твої плечі! Несподівано лягають чотири величезні стіни; і хоча насправді тягару ніякого не має, але ледве стримуєш себе, аби не скричати...

— Слухай, казав мені Володя якось, — а чи не хочеш ти листуватися з одним із своїх подільників?

— А хіба це можливо?

— Звичайно, мовив він. — Це все дуже просто. Якщо бажаєш, я тобі, як старий тюремний вовк, усе влаштую.

— Ні, знаєш, я не маю з ким, та й про що?

— Ти ще нічого не знаєш про туалет. Там перевіряють завжди після тебе, щоб не залишив якоїсь херні, або не нашкрібав її на стіні. Але я знаю такі місця, які не сидять жодному наглядачеві в башці!

Він переконував мене протягом дня і з такою непідкупною впертістю, що вона мене несподівано насторожила. Після його нереальних коней — і раптом така реальна справа.

— Ні, знаєш, я не хочу.

Тоді він ображено присів на ліжко і якийсь час мовчав.

— Якщо ти, чудило, боїшся такого способу, то є ще інший і теж законний. Візьми в бібліотеці книжку й на останній сторінці понаставляй крапок під буквами і так складеш будь-який текст.

Мене це неабияк звеселило.

— Але ж, як передати?

— А це раз плюнути. Передамо через когось записку, щоб друг узяв у бібліотеці ту книжку, що ти мав, хай вона буде під номером 9 або яким, що закінчується на 9... Темнота!..

Я підійшов до віконця і дивився, як росте цибуля. Здається, я взяв горнятко і підлив її.

— Дай горнятко, — сказав він. — Дай горнятко і стань біля вовчка у дверях.

— Навіщо? — спитав я, не дотямивши його слів.

Він прилаштував на грудях, якби для читання, книжку. Тоді приклав до стіни 66 камери денце металевого горнятка і двічі постукав у стінку середнім пальцем. Коли звідти теж відізналися двома відстуками, Володя обхопив долонею порожнину горнятка і закричав у нього: »Хто?.. Скільки?.. Звідки?.. З ким?.. Що за діло?.. Прийом. Він поспішно обернувся горнятко порожниною до стіни і припав вухом до денця. Я неспокійно стежив за його »розмовою«. Аж зненацька позад зашарудів вовчок, Володя швидко сховав під подушку горня і взявся за книжку. Я закрокував по камері, час від часу нетерпляче позираючи на Володю, то на вовчок. »Невже почули?« — подумав я. Але Володя лежав спокійно, начебто нічого й не трапилося, і я трохи вгамувався. Проте за хвилину цей спокій вже мене дратував.

— У тебе є хтось знайомий, який працював би в музеї якогось мистецтва? — поспитав він, називаючи із-за книжки.

— В музеї? А що? що?..

— Та... розколовся... Хтось із ним сидів, то передав оце.

Розколовся?.. Як, коли, в чому?.. Мене дуже вразило це слово. І тепер після допитів, жахливого непорозуміння, коли весь час чогось чекаєш, коли ти — одна засторога, тоді будь-яка дрібниця набирає божевільних розмірів і подеколи просто приголомшує. Слова Володі, скептичного, ба, навіть цинічного, геть збили мене з пантелику... Я не міг знайти собі місця в камері: колесо закрутилося, закрутилося десь зовсім поруч, начебто кулак майора Гальського...

Я став несподівано, як слідчий, прискіпливим, і ті слова, що я їх досі легковажно поминав, слова Володі, почали для мене неабияк важити; я вчував у них прихований запит і навіть більше... Тоді мені спало на гадку, що Володя »наседка«, звичайний »стукач«, який лінується змінити навіть ті питання, що його ними напхав слідчий. Тепер я був між двома вогнями і котрийсь із них мав спалити мене...

Володя несподівано, ні сіло, ні впало, розкричався. Це було на другий день після »переговорів«, через горнятко.

— Ти, чудило!.. Та я сам би вас, комуністів, таких, як ти, — на сухій гіллячці поперевищував. Ти брехав людям, а в цей час плекав у душі чорні мрії...

Такі ж, приблизно, слова казав мені майор Гальський. »Що це, — гадкував я, — телепатична передача з одного мозку в інший?« Володя метушився біля дверей, ворухив незграбними руками, а відтак скреготав зубами і тряс за груди. Я заплющив очі й зовсім несподівано дійшов нехитрої речі: мене »обробляє« не Володя, а майор Гальський, не Володя, а саме майор Гальський.

— Що з тобою, Володя, — прошепотів я і відступив до стінки. — Як ти смієш таке говорити?..

Він опам'ятався, зникновів, здвигнув раменами.

— А ти злякався! — поспішив сказати він. — Злякався? А я пожартував. Узяв — і пожартував. А ти — герой! Що ж ти робитимеш на допиті, коли тебе раз-два і — під стінку, під стіночку?!..

Він не виринав, усе зрадило його: і рухи, і серце, і тоді, аби якось згладити свій промах, він заспівав. Згодом я зрозумів, що і тут він хитрує, добираючи пісні з певним спрямуванням...

»Гей, там далеко на Волині

Повстал армія УПА...«

У мене в щоденнику було згадано прізвище перекладача Юлія Данієля. Я познайомився з ним в Москві цілком випадково і ми розмовляли не більше п'яти хвилин. Пригадую (ця розмова була записана в мене в щоденнику, який вилучили під час обшуку), я розповів йому модний тоді в Києві анекдот про гороскопічне передбачення числа 12. В 1905 році була одна революція, через 12 років, у 1917, друга, плюс 12 — утвердження культу Сталіна, плюс 12 — трагічний 1941, плюс 12 — смерть »великого« Сталіна і великого культу, плюс 12 і наш 1965 рік... Виходить, щось має відбутися... »Що в цій країні ще може бути, — відповів Даніель, — революція була, культ був...«

Слідчий уперто акцентував на мої записи в щоденнику. Більшість з них нічого не важили, хоча він і дошукувався »крамоли«. А цей випадок чомусь увесь час оминався. Це мене неабияк насторожувало. Адже якщо дошукуватись »крамоли«, то чи не найкраще було б вхопитися за цей анекдот?..

Якось ми з Володею пішли на »прогулянку« в туалет (це невеличка хитрість в'язнів: побути у »просторому« туалеті якомога довше, аби бодай грохи відійти від тісної, задушливої камери). Досі нам завжди видавали для »службового користування« чисті папірці, а цим разом, як не дивно, клапті газети.

— Слухай, — жваво сказав він, — ось на моєму клаптеві згадується про якийсь процес по вашій статті.

Перше, що мені впало увічі — це прізвище Юлія Данієля. Його судили... Який Даніель?.. З Москви?.. Той самий, що згадується у

моєму щоденнику?.. Але в замітці з Баку не вказувалося, де саме відбувався процес: у ній лише якийсь пенсіонер гаряче засуджував поведінку »нечестивця«. Якщо це справді той Данієль, тоді чому слідчий не з'ясовує мої стосунки з ним, чому замовчує?..

Я підвів голову і віч-на-віч зустрівся з настороженими очима Володі. Він одразу ж відвів їх убік і кинувся мити під краном руки, але я вже починав дещо розуміти...

Завгосп завжди приносив до камери вітер веселоців. Вони йшли від його »солдатських« дотепів, а також від леза, тупого, як циганська сокира. Голитися таким, певне, могли б лише відчайдушні люди, пішовши з кимсь на чималий заклад. Сьогодні він увійшов загадково усміхнений, високий і щирий.

— Кому тут пахне женячкою? — поспитав він, поплескавши по плечу. — Ану, голи, пані свою лошицю, бо ще наречена піде від тебе з чорною хворобою...

День був без одного — Юр'євим: лезо називалося »Нева« і було нове, завгосп не стеріг мене, коли я голився, завгосп геть не переживав за мої вени і видався мені тим розумним снобом, який наперед знав, що навіть ідіот не наважиться піти на той світ, коли внизу чекає наречена, а — може — навіть... і сама »добродійка воля«, у яку я не переставав вірити. Завгосп сказав, що для повного порядку мені бракує лише »красної Москви«, але тут це »не положено«.

І ось я, вже поминувши коридор, ступав у світлу, широку, мов би вулиця (такі порівняння дуже часто наворачтаються після задушливої камери), кімнату. Посередині її стояв стіл буквою »Т«, накритий синім сукном. За ним стояли незнайомі мені люди, поважні, гарно одягнені (таке враження, що я посол і попав на прийом до президента).

— Це голова Комітету державної безпеки Української РСР, — сказав хтось зліва і я побачив за столом бадьору літню людину, яка приязно усміхалася мені.

— Прошу сідати, — жваво вимовив він. — Що ви таке зробили, чому тут?..

Я був тоді неабияк розгублений і, здається, не говорив прикрих дурниць.

— Мій приятель, — мовив я стиха, — у травні 1965 року залишив мені статтю »З приводу процесу над Погружальським«, якої я не встиг до арешту прочитати, бо був перегружений роботою, пов'язаною із захистом дисертації...

Я ще хотів щось сказати, але мене поспішно перебили звідусіль незнайомі люди:

— Він в обкомі партії працював... Він не повідомив нас... Він скривав!.. Він мав серед наших працівників особистих знайомих і нікому про це не сказав!..

Ці голоси злилися і тепер в кімнаті залунав шарварк, начебто по

бочці періщили залізною палицею. Раптом усе, мов би по команді, стихло і приємний рівноважений голос знову поспитав:

— Чи не має у вас претенсій до слідчого?

Я ніяк не міг оговтатися і спересердя робив усе навпаки. Я щось хотів пробурмотіти, але не встиг, як мене вже чіпнули за лікоть і повели до камери. — У-у-у... ідіот — шепотів я, забившись на ліжку. Як я ненавидів себе у цю мить! Адже була така нагода все, нарешті, з'ясувати, довести людям, що я невинний, що я... А то ж він би зрозумів мене, він би наказав їм...

У мене в голові все переплуталося, я нагадував, певне, того дівка, якому дали цукерок, але одразу ж відібрали, сказавши, що він його вкрав. І тоді до мене несподівано прибився чийсь тягучий, пронизливий плач: плакала жінка і плакала по-сільському, — так плачуть за покійником в одному кінці села, аж в іншому від того плачу стає моторошно.

— Ти чуєш, Володню? — спитав його я, бо злякався думки, що божеволію, — якісь плачі...

— Та-а... вона вчора теж вила. Якби її хтось різав...

Після цих відвідин усі зі мною почали розмовляти українською мовою, а слідчий неабияк прів, складаючи протокол.

— Я вірно порозставляв коми? — питався він. — Як здибаєте десь русизм — к чорту, ріжте!..

За хвилину він сказав:

— Я гадаю, що ми більше »Договір Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем від 1654 року« не будем вмінати тобі в обвинувачення. Ми тут усі порадилися і вирішили, що це не антирадянський твір...

Дивний світ людей... Ніхто не може збагнути його: ані митець, ані Бог. Ніхто не може сказати: ось тут вона стояла, ця маленька дитина, і пішла далі, на саможертву, гордо скинувши голову. Лише короткозорий може зважитися на таке. Лише він може не помітити, як людина не личить до навколишнього, як випадає з нього, мов би маяк на скельній верхівці. Милий і добрий Іван. Чомусь усі звикли звертатися до нього саме так, як до близької і чулої людини. »Комфорт« його невеличкого помешкання... Стіл, двоє стільців і... всі чотири стіни світу, заложені книжковими полицями. Усе його багатство, багатство людини, яка знає йому справжню ціну. Тут істина, закладена віками і мудрими смертними. Тут життя і наше завтра. Можна все вчитати, як по зірках. Можна знати усе наперед. Кволий день і армія пристосуванців. Речі — і не більше. Порожні цеглини, що топлять себе в оковитій. Ніхто не може виказати справжньої людини, ані її саможертви... ані митець, ані Бог...

Такий Світличний, геть занурений в книжки. Якби він тільки знав,

як не вписується в них, як випадає, мов осібне тіло, із своїх літературних клопотів! Щось виганяє його звідси на село, межі квітучі гречки та дерева, межі неспокійні вулики. Яюсь навіть не віриться, що таку людину не любили б бджоли. Середнього зросту, сухорлявий, зовні спокійний, од нього віє якоюсь нехитрою людською доброзичливістю. У його натурі ніколи не буває демон. Навпаки, тут опосіла врівноваженість, мудра зосередженість, переконаність у правоті свого покликання громадянина...

Оточений гуртом незнайомих людей, що пильнували за ним, мов за мавзолеєм, він увійшов у кімнату слідчого і сів на стілець. Тримавши себе невимушено й спокійно, він і тут не вписувався в речі, випадав із сірих зловісних лиць працівників КДБ, не личив до загратованих вікон, і мені знову подумалося про пасіку й село.

Нас по черзі запитували, коли ми познайомилися, що говорили один одному, — питання були на диво дріб'язковими й незначними. Слідчі ввесь час «прощупували» нас, домагаючись чогось більшого, а чого саме, не знали й самі. Вони призириливо, не приховуючи свого цинізму, кидали на Івана Олексійовича в'їдливі очі, вдаючись час від часу до семиповерхових «дотепів», які можна лише почути від юристів енного класу. Мене питали, чи впливав на мене Світличний, а якщо впливав, то як саме і з якою метою.

— Коли ми познайомилися, — мовив я, — ми пили з ним вино.

— Це було 23-го серпня 1963 року, і пили ми «Кабарне»...

Але Світличного грубо перебили:

— Відповідатимете, коли запитаємо!

— Світличний передав одним хлопцем вам з Києва записку, в якій писав, що з ним ви можете говорити про все. Як ви зрозуміли зміст записки і що значить «про все»?

— Так, — мовив я, — я справді отримав від Світличного таку записку. Але пояснити, як я зрозумів і що саме мав на увазі Іван Олексійович — не можу. Зрештою, він тут і можете його про це запитати.

— Ми питаємо й без вас. А зараз питання торкається лише вас. Прошу, відповідати, як зрозуміли зміст записки?..

Про цей зміст у мене запитували протягом години. Я геть знеможив від безглузвих запитань і нарешті вмовк.

— Я давав йому свої вірші, — сказав я. — Деякі з них були згодом надруковані в пресі. — «З якою метою ви давали йому читати свої вірші?» — «Він літературний критик і я хотів знати його оцінку». — «Ви могли б дати комусь іншому, чому саме йому дали?» — «Я багато читав його критичних статей, вони подобались мені своєю об'єктивністю, безкомпромісовістю, якістю оцінок...»

Я згадав собі один з процесів над Шевченком за царської Росії. Тоді слідчі задавали йому такі ж самі питання: «С какой целью сочиняли

стіхі?... С якою целью ви побуджали в Києве Костомарова? Кто такі... і чому вони в своїх пісьмах називали вас?...» Це було 118 років тому, проте я зрозумів, що й досі в судовій практиці нічого не змінилося: ані характер запитань, ані самі люди...

Хитрі «наводящіє вопросы» закінчилися і слідчий зайшов у безвихідь. Я подумав, що їх зовсім не цікавить: де і як ми зустрілися, про що розмовляли, вони хотіли визнатися, чи впливав Світличний на мене, чи свідомо не посівав у мене зерна крамоли.

Він сів перед мене і я звернув увагу на його нові білі шерстяні шкарпетки. Він начебто зрозумів мій погляд і несподівано сказав:

— Це мені дружина передала, мені тепліше, як тобі...

— Замолчіте! — сердито крикнув прокурор зі Львова. — Ілі ви хотіте, чтобы ми перервали очную ставку і вивелі вас вон отсюда?..

Тепер мене залишили із запитаннями і «перейшли» до Світличного.

«Ви, знаєте, я цього не пам'ятаю, — сказав він, — у мене останнім часом аж занадто посилюється склероз. Я навіть, уявіть собі, ніяк не міг запам'ятати останні місяці своєї роботи і мусив їх занотовувати собі на бібліотечних картках...»

Подекуди відчувалося, що його вся ця безглуздість починає дратувати і тоді він допомагав слідчим у складанні протоколу. «Пишіть, — казав він, — як вам зручніше перед кодексом, мені байдуже. Тільки пишіть саме те, що стосується лиш мене. Я не хочу, щоб за мої «дії» відповідали інші...»

Наприкінці нам дали хвилину вільної розмови.

— Ти такий свіжий, начебто сьогодні з волі, — мовив я йому.

Іван Олексійович усміхнувся.

— Стаж у нас майже однаковий...

Він вийшов, залишивши в мені якусь тиху радість, впевненість у себе і в бодай елементарну справедливість. Я довго був під враженням його усміхненого обличчя. Єдиного, як мені здалося, людського і природного обличчя за кілька місяців ув'язнення. Він був «веселий», хоча його теж «зітерла» машина слідства. Проте, очевидно, він набагато раніше збагнув середньовічну безглуздість нашого «дела», розпочатого комедіянтами в цивільному. Він знав, що фальсифікувати можна геть усе; можна за будь-що засудити: навіть за те, що ми перейшли вулицею в дозволеному місці. Все залежало від «чарівної палички», яку хтось напоготові тримав у руках. Ця «чарівна паличка» вже зробила своє чорне «дело» в тридцятих роках. Вона зараз знаходиться у тих самих руках, у тих самих людей: нічого не змінилося, окрім цифр років. Ось вона змахне — і тоді потягнуться вагони Кальнишевських і Курбасів, Драй-Хмар і Хвильових... А потім... потім можна буде все реабілітувати, причепити мертвому ярличок «жертва того-то і того-то...», і навіть визнати їх за відомих. Смішні літа. Діти бавляться в політику. Діти самозарозумілі й пихаті, мстиві й жорстокі...

Коли ми знову лишилися на одинці із слідчим, я спитав його:

— Як вам подобається Світличний? Ви ж вперше його бачили?

— О! С ним нужно еще много поработать! — сказав він, — может тогда із него і вишел би настоящий літературний критик...

Якось я особливо відчув свою в'язницьку ницість...

Володя, переставляючи сірники, наважився нарешті розповісти мені свою »пригоду«. Його коні були ніщо проти самої його »долі«. Я зойкнув, зачувши, що він »злочинець двох республік«...

На початку п'ятдесятих років Володя був запідозрений у зв'язках з бандерівцями і його засудили на довічну висилку в Середню Азію (тоді, навіть якщо не довели цього »зв'язку«, все одно давали 25 років або довічно...). Там він перебував до ХХ з'їзду, а відтак, після великих зворух, його справу переглянули і дозволили повернутися на Львівщину. Через якийсь час він з товаришами організував групу і вони по-тайці почали друкувати брошури й листівки антирадянського змісту. Одного разу його настигли, з валізкою »власної продукції« і з револьвером у кишені, органи КДБ. Він саме тоді прямував на Закарпаття.

Володя всіляко відпирався. Мовляв, це не моя валіза з брошурами та листівками, а револьвер йому підсунули працівники КДБ. Тоді кишеню разом з револьвером вирізали і експертиза встановила, що саме в цій кишені довгий час Володя носив револьвер. Під час слідства виявилось, що — проживаючи в Середній Азії — він теж вчинив цілий ряд »злочинів«, зокрема, пропагував українські націоналістичні пісні й ідеї. За все це він і був визнаний »злочинцем двох республік« та засуджений до 12 років позбавлення волі. Міру покарання відбував у Душанбе, а тепер його викликали, як основного свідка по справі Куп'яка, колишнього керівника бандерівської Служби безпеки, який після війни оселився в Канаді і проживає там і досі. Радянський уряд неодноразово подавав ноти урядові Канади, щоб той повернув Куп'яка в Радянський Союз, де його судитимуть, як злочинця воєнних років...

Я з подивом видивився на Володю: досі мені він видавався своєю поведінкою злодієм або спекулянтом, за це, гадав я, його, мабуть, і судять. А він, мовби розуміючи свою перевагу над моїм нікчемним еством, розкинувся на ліжкові й закинув ногу на ногу. [...]

— Хочеш, я тобі скажу, наскільки років матимеш »ліпучку«?

Він намалював коло, обвів його більшим, і покреслив на сім частинок (кожна частинка означала рік, тобто, сім років за санкцією статті). Посередині кола клав горнятко з водою, розбовтував її і кидав сірник. Коли вода стихла, сірник впливав з крутоверта і бив головою в стінку проти тієї частини кола, на якій була нанесена цифра кількості років. Я мав отримати, за цим ворожінням, три роки.

— Клянуся своїми і дідовими кіньми, що ти не отримаєш більше...

11-го лютого нас перевели в іншу, 70 камеру. Тут було просторо, я ретельно виміряв квадратуру. — Ха-ха, сказав Володя, ми в раю,

лише бракує женщин, да-а... — до нас поселили ще одного в'язня, невеличкого, огрядного сврея, неговірного і спокійного.

Кілька днів тому Володя мені казав, що скоро, десь за день, він лишить моє товариство назавжди, оскільки в нього вже все «ясно». Але тільки-но до нас прибуло в камеру поповнення, як він, після чергового виклику, сказав, що залишається ще не менше, ніж на місяць, оскільки розкрили нові, дуже прикрі для нього факти. Він це говорив з якимсь внутрішнім притиском, але я в цьому не вловив жодного занепокоєння.

Наш «рай» видався мені Ермітажем, без картин, правда, але з вісьмома метрами вздовж, — якщо ходити туди й назад і старанно лічити кроки, то можна щодня проходити по шість кілометрів — віддаль ЦУМ-у до мого помешкання і назад. Я розважав себе цими кроками, я радів, мов дитвак, своєму відкриттю, і — здавалося — навіть трохи «ожив». Кроки не завжди виходили однаковими за довжиною і я тоді брав два за один. Я ошукував себе на такій забавці, але й це не відвертало мене від того жіночого плачу, що переслідував мої вуха цілими днями. Майже тиждень хтось жалібно ридав за стіною і в мене все переверталось від цього, росло в грудях якесь моторошне занепокоєння, я підходив до вікна, вертався до дверей, лічив і лічив кроки, а плач не втихав.

— Таке враження, що ми не в тюрмі, а в джунглях, що ми не в'язні, ізольовані від усього світу, а нерозумні Тарзани, яких мавпи вирішили вжити з хачів диким риданням...

Володя мовчки читав, увесь час у нього смішно ворухилася нижня губа і час від часу крадькома позирав на нового мешканця.

— Вибачте, — не витримав він якось, — а вас за якою статтею, коли не секрет.

— Тут ніяких секретів немає, — швидко відповів Наум, але так більше нічого не сказав. Володя невдоволено сопів на ліжку, ковтав слину, намагався ще розпочати розмову, але й так нічого не домігся. На другий день він сказав, що все вже «ясно», холодно попрощався зі мною, кинув головою Наумові й рушив до дверей, чекаючи на виклик. Він чимало простояв там з клунком, а потім, мов би пригадавши, так між іншим, сказав, попросивши про це нікому не говорити:

— Згадаєш мене на доброму слові, що матимеш два роки... Ба, Дзюбу — письменника знаєш? Так він десь, здається, у Спілці виступав на ваш захист. Там його засвистали, а Ко... Ко... Козаченко сказав йому: нечестива не наша Спілка письменників, Дзюбо, а ваша!.. Був такий свист і сміх... Ага, ще почув. У Луцьку таких, як ви, недавно судили. Народ обурений був, кричав із залу: в тюрму їх, у тюрму! А вони похлюпили голови і відповіли: та ми вже і так сидимо... Калялися!..

— Це нечесний чоловік, поганий, — мовив Наум, як тільки Володя залишив камеру, — я це зразу помітив, як тільки ввійшов, з першого

погляду. А потім, хіба так прощаються люди, які провели в камері разом шість місяців...

Його начебто підмінили. З небалакучої, потаємної людини він став раптом говірким, він говорив, не давав мені промовити слова, а все радив, як поводитися на суді, як відповідати на запитання...

Я дивився на нього із зачудуванням. Уже давно було час спати, а ми пошепки розмовляли й розмовляли. Я думав про те, що зовсім не вмію розрізняти добрих і поганих людей, що зовсім не знаю людської психології, що не знаю, від кого чекати доброти...

Той плач, який мене мучив стільки днів, який снівся мені чимсь потворним і живучим, якого я так вперто намагався позбутися примітивним ліченням кроків, віршами, жалюгідним наспівуванням, раптом випав із моєї голови під час цієї розмови з Наумом, випав, як випадає із воза зайвий камінь; як раптом обривається магнітофонна стрічка, яку я встиг за ці дні так зненавидіти...

Людина створена для того, щоб про неї писали. Вона ходить, працює, любить, спить блаженним сном і подеколи навіть їй щось сниться. Щоб бути культурною і освіченою людиною — людина мусить багато читати, багато і все. Коли вона читає щось, яке проповідує тільки ранок, а забуває про день і ніч, людина стає однобокою, її очі косять, як у фолкнерівського негра, коли індійці вели його закопувати в могилу під труп вождя.

Про цю людину пишуть: вона цікава, багато знає, і її змальовують, одну і ту ж, по-різному. Соцреалісти по-своєму, скорреалісти по-своєму, імаженісти по-своєму, імпресіоністи по-своєму... Але, якби вони не змальовували людину, негативний вона тип, як от: злодій, морфініст, гвалтівник; чи позитивний: доярка і її корова Манька, що обоє взяли соцзобов'язання надіти і доїтися; учитель, що зобов'язався з двійокників зробити відмінників і, справді, ставить п'ятірки; академік, що дуже любить дітей і навіть перепиняє їх на вулиці і дає їм цукерок, питає, як їх звати, а коли вони кажуть — замість імені — прізвище, він уражено, забувши віддати дітям цукерки, втікає. Саме втікає, оскільки зачув прізвища людей, яких власноручно заповів у таємних дописах «колись» на довічне ув'язнення або «просто» на смерть, і тепер боїться людської справедливості, пригладжує сиве волоссячко та мружить розумні очі. Людина завжди в них буде гарною і сидітиме десь на хмарах та з журбою позиратиме на білий світ, як позирав джойсівський герой «Улісу»... Це тоді, коли пишуть справжні письменники... Без них нам було б сумно жити, нецікаво, світ знебарвів би, втратив би для нас сенс свого існування, ми, напевно, не вміли б любити, як би не письменники...

Проте, є ще письменники іншого ґатунку, які пишуть не менше за справжніх, але не видають своїх творів і ніколи не хотіли б, щоб вони були обнародовані. Ці твори охороняють під величезними секретними замками і пильнують їх не страшні циклопи, а скромні смертні зі

зброєю в руках. Якби ці твори були колись опубліковані, то від них спохмурніли б усі реалісти і модерністи, і навіть як любив фантазувати й вигадувати великий Гофман, але й він би засоромлено опустив очі, якби прочитав декілька таких сторінок...

І якщо, нарешті, піднімають своїх негативних і позитивних героїв на хмари, то другі (в цьому найбільша їх мистецька цінність) обов'язково заганняють їх під землю, вони штовхають їх поперед себе на вузьких непрохідних лабіринтах і там залишають напризволяще долі. Можна собі тільки уявити, які це жахливі романи!.. Правда, в них дуже скромні назви, та, зрештою, хіба назви щось важать для гарного твору? Роман про мене, написаний моїм слідчим за шість місяців, називався «Дело № 107», це була сьома книга загальної епопеї у 19-ти томах. У ньому з першої сторінки ставало ясно: хто негативний, а хто позитивний герой (треба завважити, що така класифікація обов'язкова не тільки для літератури соцреалізму, а й для них). Усе, що могли зробити люди підлого за все своє існування, зробив я. Ба, навіть не в мініатурі. Я ніколи не міг запідозрити, який я ворожий елемент, як я вороже мислив, я навіть, вибачте, про звичайну голку думав не так, як було слід...

У цьому об'ємному романі, що мав майже чотириста сторінок, зазначалося все, що я міг зробити...

Виявляється, будь-яке знайомство, будь-яка зустріч, будь-яке поздоровлення із святом 1-го травня можна класифікувати, як злочинне і, навіть, хто б міг подумати, якщо ви при знайомстві стояли до будинку спиною чи тримали в кишені руку, — це також розглядається, як злочинний акт. А якщо ви ще хитали головою (епілепсія не береться до уваги), то це вже суцільна крамола...

Колись я потрапив на засідання літстудії Луцького педінституту і тут сподобав собі вірші Анатолії П. Тоді я ще не встиг познайомитись з нею і через своїх приятелів попросив, щоб вона прислала мені свої вірші. Декілька з них, з короткою моєю анотацією, були видруковані у Львівській газеті «Ленінська молодь». А якось Анатолія була у Львові і зайшла з моїм приятелем у гості. Я не мав тоді часу, ми просто познайомилися і я дав їй свою адресу. Це все було ретельно занотовано в «деле». Коли Анатолію П. питали: «Що ви робили на його квартирі і з якою метою відвідали його на весні 1965 року?», вона відповіла: «Я читала йому свої вірші». — «А він що — говорив щось?» — «Ні, він похитав лише головою...» Якби я не хитав головою, можливо ця непоказна історійка і не зажила б собі слави в «деле»...

Життя почасти можна уявити собі як механізм. Механізм, набитий різними важелями й коліщатами. Ці коліщата — друзі. І якщо замінити одне коліщатко іншим, таким самим, то механізм рухатиметься далі. Це коліщатка-близнюки, це друзі-близнюки, які, як зрештою переконуєшся, можна легко замінити і механізм від їх зміни не спиниться.

Справжній друг — справжнє коліщатко. Заміни його — і ламається увесь рух механізму.

Сандурський — коліща в моєму механізмі (хай вибачать мені за таке прирівняння), яке, замінивши, не спинило механізм, ба, він навіть почав рухатися краще, очистився одним словом. З ним у мене була давня дружба, чи не десятирічна навіть. Він учився в аспірантурі на кафедрі філософії Львівського університету, багато читав, був ерудованим, чимало знав з естетики, літератури. Я багато в чому допоміг йому в житті й не соромлюся цього сказати. Я навіть вірив цій людині, як близькій, як такій, що допоможе в горі... Але... Досить мені було потрапити за безглузді грати, як коліща не тільки випало з мого механізму, а й поламалося, поламавши одночасно і сам механізм. Він виявився боягузом, який задля корисливих цілей може оббрехати людину, як цього хтось жадатиме. Він спав у моїй холостяцькій кімнаті (не мав де), а слідчому сказав, що я запрошував його до себе і давав читати антирадянську літературу. Він називав такі книжки, яких я й зараз не можу зустріти, як цього не допитуюся в будь-кого. Він обплював мене з ніг до голови, «допомігши» цим слідству і, заживо закопавши мене, допоміг загнати у фальшиві лябіринти темного підземелля. І він це робив з такою пристрасстю, що йому могли позаздрити самі слідчі. Зрештою, вони його хвалили, нахвалитися не могли. — «Вот умный человек, истинно советский человек». Якщо слідчі мислять «радянську людину» тільки такою, що здатна на все — і на дружбу, і на підлість, як Сандурський, то це дуже примітивне мислення...

Таке спало мені на голову, коли я читав «Дело № 107». Там були і покази Сандурського, його філософські узагальнення соціальної небезпеки моїх дій — у протоколі від 15 жовтня 1965 року. Я думав тоді, що як колись буду на волі, то обов'язково зустрінуся з ним — як він посміє подивитися мені в очі?..

Нарешті, мені дали ознайомитися з моїм обвинувачувальним актом... »... Ідеологічний диверсант... від окремих дій антирадянського характеру перейшов до агітації за відокремлення Української РСР від СРСР... одержував антирадянську літературу від Івана Світличного з Києва... Мав злочинні зв'язки з Михайлом і Богданом Горинями... розповсюджував у місті Львові антирадянську націоналістичну літературу...«

— Але, як ви смієте таке писати? — нічого не розуміючи, спитав я слідчого. — Це ж не відповідає ані трохи дійсності!..

— Так, — спокійно відказав слідчий, — більшість справді не відповідає дійсності, але ж суд попереду, він розбереться...

— Якщо це так, як ви мені кажете, тоді з яких підстав мене ставити перед судом?..

Слідчий не знав, що відповісти. Тоді до кабінету нагодився начальник слідчого відділу. Він пильно видивився на мене і ехидно проказав:

— А ти що думав, що даремно ми тебе вісім місяців державним хлібом кормили? Невинний... відпусти його, так він буде перед усіма жертвою свавілля прикидатися. А одержиш пару рочків, тоді самому Богу не докажеш, що ти не верблюд!..

Свята інквізиція... Середньовіччя викинуло її на високий берег, неприступний і недоторканий. Викинуто високі різьблені столи, громіздкі крісла і чорні мантиї. Громіздке вносило в людське ество страх, ницість перед великим, чорне — означало світлі поривання суддів. Змінювався світ, ніщо тепер не може нагадати нам про лицарські часи, все невпізнанно змінилося, лише не змінився суд. Лишилися ті самі громіздкі речі, незмінний атрибут дрімливої, сонної Феміди з перев'язаними очима, і лише де-не-де щезли чорні мантиї. Елегантні, шиті в першорядних ательє костюми не надають суддям тієї суворості, яка мала б бути, тому лица у суддів мусять завжди бути насупливими і зневажливими. Кому личить безучасність — можна її натягнути. Судді судять, судді дрімають... Сьогодні вони судять противників короля, а завтра — короля, вони завжди судять тільки противників когось. Судді судять, судді стомились судити, але мусять, цього вимагає суспільство... Судді над світом. Вони — незрівнянна маріонетка, маленька держава, забавка в чиємусь мішку, і забавка справедлива. Кого б не судили, як би не судили, вони завжди дотримуються засад справедливості. Інша річ, що ця справедливість може бути такою, як її хтось уявляє... Але це їх теж не обходить, оскільки вони стоять набагато вище від самого поняття справедливості...

Суддів не судять, засуджують лише час і оточення, яке мало їх на своїх берегах. І засуджують цей час і те оточення ті ж самі судді, які потрапили вже в інший вимір часу і в інше оточення. І засуджують на тих же засадах справедливості, які були ще за середньовіччя...

Судді судять, судді дрімають... Щоб глядачі не поїдали їх очима і не заважали дрімати, вони роблять суди закритими. Вони дрімають і дуже ображаються, коли обвинувачені або свідки виводять їх із цього летаргічного стану...

— Я протестую проти закритого засідання суду. Конституція СРСР і 20 стаття кримінально-процесуального кодексу гарантують, що суд такого характеру обов'язково мусить бути відкритим. Суд порушує Конституцію і Кодекс, а тому я вважаю суд не дійсним, відмовляюся свідчити і складаю з цього приводу заяву.

Це був грім із ясного неба. Він сколихнув сонливих суддів, він роздратував огрядного прокурора. Прокурор зірвався, мов обпечений з місця і кинув заяву в обличчя Вячеславу Чорноволу.

— Ви врал! — крикнув він, і йому від обурення перехопило подих.

Суддя не знав, куди подіти свої довгі руки з білими манжетами, що поїли не один кілограм крохмалю.

— Виведіть його! — закричав він з місця. — Негайно виведіть!

Вячеслав був спокійний і навіть якийсь гарний у цьому своєму спокої. Від цього спокою віяло мудрістю. Вячеслав був десь далеко поза залею суду, він опинився тут на хвилику, щоб подивитися, що робиться, він навіть не хотів докладно розбиратися у чомусь, не хотів колупатися в камінчику, щоб витягнути з нього зернину золота, він знав, що камінь порожній, як і порожні всі оті дев'ятнадцять томів епопеї, написаної старанно слідчим; вона зараз височіла на столах і за нею було добре дрімати суддям. Вячеслав не ображався ні на кого: хіба можна ображатися на ображених Богом? Його жваві сірі очі сяяли якимсь лукавством, високе чоло було ясным, як погідна година...

Вячеслав підійшов до бар'єру й поклав на нього букетик символічних тюльпанів.

— Це вам від друзів і знайомих...

— Немедленно убратъ цвети! — учувся чийсь верескливий голос, і розгублені охоронці чимдуж кинулися туди, але так необережно вчепилися у квіти, що вони посипалися на підлогу. Вячеслава вивели, але не вивели того духу, настрою, який залишився після нього.

— Я теж протестую проти закритого суду, — сказав Михайло Горинь, і вимагав зробити його відкритим, як це передбачено 20-ю статтею кримінально-процесуального кодексу про гласність судового розгляду!

Судді судять... Їх потривожили і тепер вони ніяк не можуть дійти напівсонного стану.

До залу увійшла Анатолія П. Вона свідчить у справі Михайла Гориня. Вона спокійна, мов би прийшла на побачення.

— Ви брали в Михайла Гориня антирадянські статті?

— Ні, я не брала...

— Але ж ви взяли від нього статтю про русифікацію українських шкіл?

— Так, я брала, але хіба ж це антирадянська стаття?

— Як не антирадянська? Ви що, не читали її?

— Читала. Але там написано все так, як є.

— Як є?

— А так. Он я була на практиці в Кримській області й нам директор школи казав викладати українську мову по-російськи.

— Як?.. Та ви що — смієтеся з нас?..

— Он дивіться, ще й не вірять! Та запитайте самого директора, він вам скаже...

Усі розсміялися, навіть судді на хвилику розтягнули в посмішці губи, але одразу ж злякано погасили її. Прокурор розгублено поозирався довкола, прокурор давно вже не відчував себе таким розгубленим і ошуканим, прокурор витирив лисину і сердито покахикував. Мала вибухнути бомба, але не вибухла.

— Ідьте, дівчино, до Луцька, — мовив не менш «ошуканий» суддя, — і ось вам моя порада: не займайтеся більше дурницями...

Судовий процес нагадував колесо, в якому бігала білка. Воно крутилося дедалі швидше, аж поки все не злилося: і білка, і саме колесо. В очах починало мерехтіти, заходили свідки, щось говорили, виходили... Подеколи білочка спинялася і перед очима поставав порожній зал, судді і свідки...

Опитували Ярослава К. Високий, ставний, із статурою спортсмена, він тримав себе невимушено, подекуди дивувався тим дріб'язковим питанням, які йому задавали.

— Ви знаєте, що за ту фотокопію книжки, що ви зробили, вас треба судити?

— Судіть, якщо вважаєте за потрібне, — він сказав це байдуже, як байдуже беруть у трамваї квиток.

Прокурор геть усе переплутав. Видно, він мало ознайомився з «делами» і питання, що мав завдавати комусь, уже вчетверте випадали мені.

— З якою метою ви доручили зробити Ярославу К. фотокопію книжки?

— Яку фотокопію? — спитав я.

— Вибачте, — зніяковіло перебив прокурора суддя, — ви не того питаєте, кого треба!..

Прокурор закректав, мов би його знову на чомусь «ошукали». Витирив лисину і ніяково поводив раменами.

Білочка підморгнула прокуророві, він визвірився на неї, вона підморгнула знову — і колесо закрутилося...

...Вранці нас запхали в машини — «чорні ворони», і повезли всіх на Пекарську, в приміщення обласного суду. Мирослава Зваричевська була в доброму «гуморі» і читала рядки з вірша Шевченка, який написав їх 120 років тому у в'язниці:

»Згадайте, братія моя...

Бодай те лихо не верталось!

Як ви гарнесенько і я,

Із-за решотки визирали...

— Тіше ви, там! — гаркнула охорона, але цей крик загубився серед гамору, що несподівано окутав наш «ворон».

— Слава!.. Слава!.. Слава!.. — кричав натовп, що заповнив цілу Пекарську (таке було всі п'ять днів). Нам кидали квіти, вони падали на металевий дах машини, крізь щілину в дверях, до нас. Коли ми йшли в приміщення суду, то йшли по килимі із живих весняних квітів, нам жаль було їх нівечити, але ми не могли оступатися, — нас вели міцно, аж до болю стиснувши за руку. Я згадав собі одного типа, якому впала на картуз квітка. То був череватий військовий, що озирався навколо, мов зацькований заць. Йому хтось вказав на квітку і він

струсив її з картуза з такою ненавистю і ляком, начебто там була маленька бомба.

— Михайле, тримайся! — крикнув з гурту Іван Дзюба до Гориня, — тримайся! — крикнув він.

Я лише встиг побачити його обличчя, побачив на якусь мить, як Ліна Костенко пробилася крізь стрій охоронців і спритно вклала в руку Мирославі Зваричевській плитку шоколаду. Начальник ізолятора, мов навіжений, мотнувся до Мирослави і вихопив плитку назад.

— Чорт ево знаєт, может она отравлена? ..

Білочка спинилася і здивовано глянула на прокурора. Той, напаччений і урочистий (лише клятий піт усе псував), читав із купи паперів:

»...Товариші судді! — Після цифр все зростаючих успіхів нашої промисловості звучить усе могутніше!.. Сотні тонн надплянового вугілля... чавун і сталь... шерсть і волокно... молоко і яйця...

Білочка здивовано кліпала очима, прокурор невдоволено кидав на неї оком, сердито надував щоки, а вона підморгувала йому, в нього засіпалася брова і знову густо заряснів на лисині піт, він вхопився за рятівну хустину, загубив рядок, що мав прочитати, білка скочила — і колесо знову закрутилося...

Ліна Костенко... З нею тут теж нічого не могли зробити, як і з її поезією. Вони обоє жили на цьому безглуздому процесі. Вони обоє обурювалися, як можуть лише обурюватися чесні люди, сміливі і справжні громадяни. Її застерігали... лякали, вмовляли, натякали, їй може вперше знайомі і незнайомі говорили про її великий талант, якому ще треба розквітнути, їй казали, що її місце не тут, на Пекарській, а вдома, в кабінеті, де спокій і затишок. А вона сміялась їм у вічі, а вона лютувала, як можуть лютувати лише поети. А вона була поетом, гарним поетом. Але вона забула нараз про це, забула, що вона поет. Інші, малі і великі графомани в цей час лякливо замикалися в свої конури-душі і клепали «стіхі», які зичили їм славу й премії, коньяк і «Волги». Вона дивилася людям у вічі, вона шукала в них совісті, і хай вони пробачать їй за...

...Білочка спинилася, перестало мерехтіти колесо. Прокурор саме робив «екскурс» у сиву давнину. Ні, скажімо, вдався не до такої вже й глибокої, а якраз до часів Австро-Угорщини.

— Ось ці отщепенці, товариші судді, не люблять приятного великого російського языка. Я как-то був у Львівському університеті, — часто туди заходжу, — в цей, значить, храм науки, там мене, на одній кафедре, друзя запропонували вірш Маркіяна Шашкевича, которого я, до речі, давно знав. В темному мороке Австро-Угорської імперії така светлая натура. Їх земляк, звініте, хіба в таких отношеніях може бути такий земляк, — як Маркіян Шашкевич, і так той, панімаєте, тягнувся

своїми взорами до великого російського язика. Ось послухайте, як він писав про нього:

»Руська мати нас родила,
Руська мати нас кормила —
Чому ж мова їй не мила? . . .«

Білочка здивовано видивилася на члена Спільки письменників України, прокурора Бориса Антоненка. Усі розсміялися, чим оприкрили промовця.

— Та це ж він не про російську мову писав, — сказала Мирослава Зваричевська, — а про українську! Колись же Україну називали Руссю . . .

Судді опустили голови, почали перегортати перед собою папери, а прокурор вдався до своєї рятівничої носової хусточки — бож лисина густо зарясніла горошинами поту. Він злісно скинув головою:

— Товариші судді, — мовив відривчасто, я не можу далі так вести промову. Наведіть порядок! . .

Суддя встав, сперся на громаддя столу і несподівано впер свої примружені очі вдаль.

— Прошу до порядку . . .

Білочка підморгнула прокуророві й він нервово перегорнув свою об'ємну промову.

— Колись, за тієї ж темної безпросвітньої Австро-Угорської монархії, такий геній, панімаєте, які рідко бувають, як Іван Франко, панімаєте, так той за то, що любив і пропагував руську культуру, не був допущений властями до викладання в університеті. А хто ж тепер викладає в нас? Ось сматріть, перед вами бувший викладач цього ж університету підсудний Осадчий. Так той репетує усюди, що згоріла бібліотека, що згоріло національне багатство українського народу . . .

Хтось несподівано хихикнув, білочка знову моргнула і прокурор знову оприкрився. Але він, з властивою йому впертістю, швидко опам'ятався.

— Так чого він міг навчити студентів? . . Він тут багато говорив про Остапа Вишню. А хто такий, панімаєте, Остап Вишня? Я добре знаю тридцять роки і не вам, молокососам, колупатися в деяких неув'язочках тридцятих років! . . Хто такий, панімаєте, Остап Вишня? Т . . . та одне те, що Остап Вишня писав отборним, чистим українським язиком, толкало його читателів, а славу Вишні, панімаєте, лі, штучно роздували — до разного там способу мислення. За це він получіл под зав'язочку . . .

Та смішна білочка зі своїм колесом — не моя примха, я не вигадував її. Вона була насправді, але ще, мабуть, кумедніша, аніж я її змалював. Вона вертілася у своєму різнокольоровому колесі, демонструючи, як

усі кольори зливаються під час руху в один — білий. Вона вертілася, не менш кумедно перебираючи ніжками і ворущачи своїм гострим писочком, вона вертілася, показуючи, як швидко проминає час; на швидку руч збитій сцені, на гомінкому ярмарку, приїзні артисти з гомінкого балагу ставили смішну виставу судового процесу. Тут був неоквирий ерудит-прокурор, з традиційною лисиною (ознака людського розуму) і традиційним дощем поту на ній. Тут були судді, що традиційно дрімали, оскільки їм давно вже набридло судити людей, але вони традиційно мусили їх судити, оскільки на те ж вони боги й судді. Тут були традиційні адвокати, які не захищали нікого, бо їх начальниками були самі судді і прокурор, а спробуй проти начальства поперти — попруть традиційно тебе. Глядачами були самі підсудні, вони стояли гуртом і до сліз реготали — це був традиційний сміх при традиційній комедії. Вони до того захопилися виставою (артисти не були професіоналами і тому їх гра традиційно не була професійною, але все одно було дуже смішно), що забулися остерігатися кишенькових злодіїв, які саме дочікувалися цього занепадницького сміху і тепер нахабно обнімали глядачів і витягували все, що вони мали. У мене в кишнях було порожньо, нічого було красти і тому в мене вкрали два роки. У Михайла Гориня — шість років, у Богдана Гориня — три роки, а клята білочка не переставала крутити своє традиційне різнокольорове колесо — і від цього всі кольори ставали білим кольором; далі традиційно прів картун-прокурор, дрімали на високих кріслах розжирілі судді й миршаві адвокати, тримаючись за серце, щось невпинно гомоніли, немов равни собі під ніс. Це була молитва »Господи, пронеси...«

Мене обікрали примітивно, як обкрадають недосвідчених селяків, що вперше приїхали у велике місто і роздивляються в усі усяди, як коза на нові ворота. Про всю пропажу вони дізнаються пізніше, але від сорому і захвату такою »чистою« роботою мовчки їдуть додому, не мерствуючи і не сердячись ні на кого в душі...

Я теж був тим селяком і не менш від нього уражений »чистою« роботою. Справді, процес, можливо, не стільки процес, скільки прокурора і суддів, можна нагородити Нобелівською премією. Їм навіть не треба було нічого висмоктувати з пальця (фе, пхати пальці в рот!), вони, позаплющували очі, склали за п'ять днів такі обвинувачувальні »речення«, що куди тим мізерним суддям, які вклепали Остапові Вишні під саму зав'язку за терористичні акти (не за згвалтування Клари Цеткін, хоча це було б набагато серйозніше звинувачення).

Михайло Косів, мій свідок, сказав на процесі: »Я не читав у Осадчого статті »З приводу процесу над Погружальським«, він не висловлював думок антирадянського націоналістичного характеру, так що незадоволення радянською дійсністю не проявляв« (стор. 85 — зворотного протоколу судового засідання).

Михайлові Косіву сказали шановні судді, що хай він не буде двічі розумним: його випустили з-під арешту (він тривав шість місяців), але

його знову залюбки можуть посадити... А у вирочі супроти твердження Косіва було написано: »Підсудний Осадчий давав Косіву читати статтю »З приводу процесу над Погружальським«.

Свідок у моїй справі Іван О. п'ять разів сказав на слідстві, що не читав у мене на квартирі статті »З приводу процесу над Погружальським«, це саме він переконливо сказав і на судовому засіданні (стор. 91 — протоколу судового засідання), а судді з високого берега справедливості занесли у вирок: »Підсудний Осадчий давав О. читати статтю »З приводу процесу над Погружальським«.

Мій »лепший« друг Ігор Сандурський на слідстві казав, що я давав йому читати статтю »З приводу процесу над Погружальським«. Перед судом він теж казав, що я йому давав читати, але коли прокурор, роздратований білочкою і її колесом, що весь час вертілося перед його очима, спитав, як вона »виглядала«, ця стаття, то С. раптом геть загубився і вимовив, що не може цього сказати прокуророві, бо він не бачив на »живі« очі цієї статті і не читав її, що Осадчий »був скромною людиною і зацікавлено ставився до української літератури« (стор. 89 — протоколу судового засідання).

У присуд судді записали: »Підсудний Осадчий давав читати статтю »З приводу процесу над Погружальським« Ігору С.«... А хтось із суддів, що передчасно »розсміявся«, заніс у вирок ще й таке: »Підсудний Осадчий передав Михайлові Масюткові антирадянську націоналістичну статтю »Промова Ейзенхауера на відкритті пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні у 1964 році...« З Михайлом Масютком я ніколи не був знайомий. Під час слідства і під час суду мені жодного разу не згадували цього прізвища...

Свірський у своїй книзі »Історія мого життя« згадує, що коли був маленьким, то дуже любив брехати. Проте він брехав не просто так, аби брехати, — він завжди хотів зробити дорослим приемну несподіванку: »Тьотя Двойре, а на вулиці жінка щойно народила. Така маленька дитинка, — вона так страшно кричала...« Тьотя Двойре бігла на вулицю і розлючена верталася назад: ніяка жінка і не думала народжувати на вулиці... А маленький герой у цей час сидів у бур'яні й гірко плакав, палаючи від сорому за брехню... Він плакав і просив свого єврейського доброго Бога, щоб той допоміг йому більше не брехати, але він ніяк не хотів допомогти маленькій і нещасливій дитині...

Я собі згадую цього хлопчика, його муки, і думаю, чи просять колинебудь судді й прокурори свою богиню справедливості — Феміду, щоб вона нарозумила їх на праведний шлях?..

У мене склалося таке враження, що будь-кого можна засудити за будь-що на довічне ув'язнення. Наприклад, я сів на блощицю і роздушив її. Тоді майор Гальський каже: »Ти преступний презерватів, тебе надо унічтожить, поскольку ты злоумішленно раздавил чесново совет-

сково клопа своєю буржуазно-націоналістическою жопою! І цього аргумента досить буде, щоб всипати мені під саму зав'язку. Скаржитись кудись, подавати касації, — о, то будь ласка!.. Це тобі гарантовано, як завіршній день!..

Несправедливий вирок Львівського обласного суду я оскаржив у Верховному суді УРСР. І що ж там? Мені зняли «незаконно приписані» злочинні стосунки з Михайлом і Богданом Горинями, з Михайлом Масютком та Іваном Світличним. Але мені не зняли свавільно приписаних суддями речей, які заперечили свідки. Мене, як кажуть, далі залишили при своїх арештантських інтересах...

— Ти ще радій, — сказав мені «мій» слідчий після процесу. — То, що ти отримав, менше дитячого. Дякуй Богу, що тобі не вліпили більше... А ті два роки пролетять, приїдеш, ми ще рибку з тобою на Святизі потягаємо...

Суд очищує людину, очищує від переживань, недосипань і од віри в бодай примітивну порядність і справедливість. Стає несподівано легко, весело, — тут зовсім не значить нічого строк, 2-10 років, — тобі байдуже, як байдуже перед новим «гріхом» після сповіді... І навіть вузька, з'їжена темрявою камера, гнітить не так і не так починають для тебе звучати «дорогі» слова — «аправляця», «падйом», «баланда». Ти вже відчуваєш себе певним господарем і тебе навіть непокоїть думка, що обікрали, ти знову скидаєшся на того селяка, якого «обчистили» і він іде зо страхом додому, але йому весь час не дає «боятися» світло плетива побачених високих будинків.

До всього цього в мене ще долучився вранці «мій» добрий слідчий. Я з вдячністю глянув на нього, мені весь час здавалося, що ця людина зайва на цій фабриці людських душ, що її місце десь, можливо, в бюрі добрих послуг, з таких людей бувають непогані стюардеси, принаймні зараз я вважав ці професії професіями усмішки, чемності.

Я викладав в університеті, я був журналістом, я писав вірші, і всюди мені здавалося, що я розуміюся на людях, що можу виникнути несподівано в їхню психологію, зрозуміти їх, і зрозуміти не так просто, а як поганих і злих, щирих і нещирих. А тут я розгублено опускав не раз руки, я ніяк не міг розрізнити добро і зло, доброзичливість і звичайнісіньку людську підлість. Тут усе мені нагадувало велетенського хамелеона, все видозмінювалося, немов би в калейдоскопі, завихрювалося, і я кидав до біса намагання будь-що визначити і до чогось дійти у гадках. Тут у мене вперше закралася недовіра до людської доброти; слова, навіть найпрекрасніші, перестали для мене будь-що важити...

Хто б міг подумати, що в той час, коли слідчий тішив мене зустріччю з дружиною, вона давно чекала на мене поверхом нижче, а той самий слідчий нервово кидав у телефонну трубку, коли вона просила прискорити побачення: «Зачекайте, в мене зараз немає часу. Я занят!» Я не

знаю, які важливі державні справи він вирішував, може він тоді спокійно дрімав на дивані або пив каву, але дружина чекала, чекала з десятої години ранку до півп'ятої дня. Дружина була дуже молода, двадцять років, дружина була вагітна і мала не сьогодні-завтра народити. Слідчий знав про це і навіть подеколи турбувався її станом: »Ви знаєте, ви маєте таку гарну дружину...«

Вона стояла бліда й безсила, через десять хвилин після розмови зі мною — впала мені на груди і почала зсуватися на землю. Я думав, що вона від переживання, що довго не бачить мене, але слідчий був набагато далекоглядніший за мене, він поспішно взяв її під руку і провів до виходу. Дружина ще сама пішла, оскільки у неї не було навіть на трамвай грошей, вона дійшла до медінституту і через годину, після побачення, народила...

Нехай, на думку слідчого, я злочинець, безумовно, тоді зі мною можна поводитись, як із злочинцем. Але, навіщо тоді піддавати таким нелюдським тортурам жінку? І не просто жінку, а матір! І не просто матір, а ту матір, яка має народити, і народити саме сьогодні!

Я, наприклад, не можу вірити письменникові Олексієві Полторацькому, редакторові журналу »Всесвіт«, не можу вірити ані як людині, ані як громадському діячеві, який чи не найбільше репетує на сторінках преси за чесність і прищеплює читачам любов до гуманізму... Скажіть, чи можна вірити йому, тому самому, який у тридцятих роках писав про Остапа Вишню: »Класовий ворог... Співець куркульського селянства... Консерватор мови... Зоологічний націоналіст...« А в шістдесятих роках називав великого українського гумориста »найближчим своїм приятелем, другом«? Коли ж він був громадянином? Тоді, коли в скрутну для Остапа Вишні хвилину оббріхував його вздовж і впоперек, чи тепер, коли Отап Вишня реабілітований, коли йому повернено його чесне письменницьке ім'я, названо одним з найкращих гумористів України? Чи має право Полторацький, великий »психоаналізатор« свого часу, називати Вишню своїм другом? Хто давав йому на це право? Громадянська совість, чи радянська влада? Ні, він його підло присвоїв собі, вчинивши ще більший моральний злочин, аніж у тридцятих роках!..

Такі гадки не давали мені спокою, баламутили мою і без того скривджену душу, розривали мене на кусні, що подеколи я не витримував, підходив до стіни, заплещував очі і люто бив перед собою кулаками. Це було у хвилини мого приготування до першого в житті етапу в таборі суворого режиму...

»МІСТО СОНЦЯ«

Якщо навіжено дивитися під ноги собі, то можна побачити яму, можна побачити в ній дно і на ньому кайло. Можна цим кайлом довбати землю і пригорщами виносити на гору. Можна її там складати і копати далі. Якщо довго копати і не стомлюватися, можна докопатися до води. Можна впасти на неї обличчям і довго пити, можна пити годину, можна пити дві. Можна взагалі не відривати рота від неї і так доживати на воді. Можна пустити коріння і стати деревом. Тоді начальник гримне кулаком по стовбурі і скаже: »Прістроїлсь, сука-хахол?« Він, можливо, сказав би ще щось, бо на диво говіркий, але в'язні надокучають, переводять його на іншу розмову:

— Начальник, ето же фашизм: кормить одной сельодкой два дня і не давать води. За такое, падло, вас надо за яйца вешать!

— А может он без яєц. Так за що ти повешася? За свої?

— Сука, не подй . . . ай, — каже спокійно начальник. — А то заберу хлеб і будеш жрать одну сельодку. А пить — так попісай і напейся!

— Начальник, пусті посцать, купе затоплю, програсівки не получиш на празднік, гад!

— Посці етому через стенку, он пить хочет . . .

І тоді несеться через увесь вагон чийсь божевільний верескливий жіночий голос:

— Начальник, імпотент, я уже тебя трі часа прошу пустіть в туалет. Я уже больше не магу выдержать, я по-женскому. — А що тебе туалет-гінеколог? — трясеться в дрібному смішкові начальник і дивиться на конвойних. Ті злякано кліпають очима, але, не визнавши на обличчі начальника нічого, окрім задоволення, теж починають обережно підхихикувати.

Михайло Горинь плаває в хмарі диму і духоти, він підходить до міцної сталеві сітки і дивиться у прохід. Там, десь за вагоном, пробігають хатки і біля них люди порпаються на своїх городцях, їх де-

кілька на один городець; а там на кількакілометровому буряковому полі одна забута у всьому світі згорблена постать жінки...

— Жінки, — начебто собі каже Михайло. — Аня Садовська і Ярослава Менкуш... Їм стократ важче було у в'язниці, аніж нам. Проте трималися гарно...

— Контра, атайді от сеткі — глаза виколю! — кричить перед ним конвойний. — Не хотел бить ректором університета, так тепер жрі сельодку!..

Михайло поволі повертається і сідає поруч мене.

— Мені зараз прийшло на гадку: чому наші письменники у своїх творах так люблять писати про воду — тече струмок, ріка... Мабуть, не одного годували такими оселедцями і не давали пити. За сторіччя це вже увійшло в кров...

— Начальнік, ти же не скотіна, ти же человек, — дай напітсья, у меня в мозгах пересохло.

— Когда у тебя начньот пересихать в ногтях, тогда скажеш...

— Я собі не уявляю, що б кричав «великий літературний слідопит» Семен Шаховський, якби сидів зараз серед нас. Особливо, якби його посадили серед тих, на яких писав у тридцятих роках доноси і допмагав відправляти на сей світ. Я сказав йому про це на суді Михайла Масютки, так він здивовано був уражений: нараз опустив голову і вже не підводив її до закінчення процесу.

— Та пусті ево в туалет, человек умирает. У нево уже со всех концов капает.

— Стрелять таких нада!

— Я тебе застрелю, я тебе глаз виберу, пока ти меня раз!..

— Доцент Володимир Здоровага ваш?

— Так, — він викладав на факультеті партійну пресу. Серед студентів славився, як «ліберал-демократ», подеколи навіть дозволяв собі загравання на тему тридцятих років. «Ярим» українофілом був.

— Так, це видно було на процесі. Він, Семен Шаховський та ще з вашого факультету Павло Ящук, Кибальчич — аж зі штанів вилазили, так доводили ідеологічну схожість поглядів Масютки з матеріялами, які видерли з чийхось рук. У Масютки ніяких доказів злочинності не було. Так вони науково приписали йому авторство, за що той і дістав шість років таборів, а вони отримали гонорар, який будуть стягувати з Масютки. Це схоже на грабіж! А потім, ти знаєш, у Києві зняли ці «докази» з Масютки, як не аргументовані, а уяви собі, Масютко, хоч і без «злочинності» — відсидьте шість років. І як ці люди можуть тепер учити студентів і казати їм про якусь порядність?..

— Та що ти, Михайле, — кажу тихо, бо в роті пересохло і страшно хочеться пити, — за триста двадцять карбованців, за гонорар з Ма-

сютки, можна будь-що зробити. Грошки, знаєш, вони теплі!..

— Какое там вс... в жо́пе »тепло«, — кричить із сусіднього »купе« — така жаріща, вонь бл..., адін здесь вс..., кашмар..., начальник, атайді і ти, не ваняй перед решоткой...

— Слиш, чувак, — затарабанив згодом у »нашу« стінку зек. — Передай той дєве у которой по женскому, ксіву.

Конвойний відвернувся, його кроки було чути на другому кінці коридора. Крізь сітку пропхалися два пальці із запискою, — тепер вона піде через усі »купе« до жіночого. Звідти за хвилину відпишуть: »Хачу тебя іметь«. »Шо, хачу, полезай сюда, здесь вибор, как в Грузии. Хош, кавказца подарім?« — »Ти кавказца подарі начальніку, пусть убьют в глаз гвоздь!«

У безнастанний гомін зеківського вагона вривався інший голос:

— Ціше, ціше, бандеровец, тепер ти у меня удерьош на тот свет!

— Що »ціше«?! — Зачувся від дверей чийсь гнівний голос. — Ти іди собі »цішай« у свою Москву! Ти чого на Україну прийшов, шляк би тебе трафив?! Понабивали тюрми нашими людьми, гноїте їх!

— Слиш, чувак, ти чево врьош? Сколькo?

— Що »скільки«? І тут від вас не можна здихнути. Ану, геть, москалі з українських тюрем!

Михайло, що досі уважно дослухувався до »бунтівника«, раптом розсміявся:

— Ти чуєш? — сказав він. — Як винниченківський »ширий«!

Його ввели в наше »купе«, розлажмаченого, з оголеними грудьми. Не звертаючи на нас уваги, він затарабанив руками в сітку.

— Ти, москалю, не пхай когось за ґрати, бо ще не знати, чи тебе завтра не попхают. А що ти собі думаєш, — що тобі вічно панувати на нашій землі?

— Малчі, бандіт! Істратіло на тебя государство мільйон, пока розискало! Аднаво ухлопалі, так скажі спасібо, що іще решотку получил, а не сирую землю!

Я лежав на верхній лавці, в куряві диму і смороду, мене млоїло, усе запливало перед очима. Язик, шорсткий, боляче ковзав по пересохлому піднебінні й у цю хвилину я чомусь страшно ненавидів рибалок, рибу, сіль. Я бачив, як дорогою до гори повзла чумацька валка, навантажена білою сіллю і я починав ненавидіти чумаків, їхніх волів, рябих, як і самі чумаки. Я кудись біг і не міг віддихатися, у мене спирало подих і я хикав, якби фолькнерівський негр. Тоді я кинувся назад, і мені одразу легшало, віддало повітрям, і вже не так підгиналися ноги. Мене, нарешті, вели конвойні, вони сказали бігти, штовхалися, впхнули у якесь нове »купе« і я побачив, як у ньому відслонилося вічко й на мене дивляться чийсь розхристані очі. Настав вечір, — подумав я, —

і всіх розводять у туалети. Потім штовхали якогось зека, здається це був той зек, що писав »ксіву«. »Валюша, — спитав він і люто вилаявся на конвойних, що штовхали його од сітки, — а тебе за што, за »нейо«? — »Нет, Ваня, с »нейу« у меня всьо в порядке, я — за карман«. »А каво би ти, Валюша, стреляла, когда би на нас кітайци напали: в ніх, ілі в мусоров?« »В мусоров, Ваня, а ти?« »Я тоже, Валя«. — »Молодец, Ваня, при первом же случае отдамся тебе, слишиш, не другому, только тебе...«

А потім ходив, заклавши за спину руки, наш »крикун«, я чув, як він казав своє прізвище — »Семенюк, Роман Семенюк«. Він казав, що сидить із вісімнадцяти років, він казав, що його засудили за ніщо і за ніщо він уже сидить шістнадцять років. Потім він казав, що недавно утік з табору з Олійником. Вони були на волі три місяці, а потім їх накрили в Олійникової сестри під Рівним. Сестрі дали строк, що не донесла до них, на Олійника відкрили нове »дело« і, напевно, вже розстріляли. »На мене теж хотіли відкрити нове діло, але не знайшли старого і тепер везуть назад у Явас, щоб дати новий строк за втечу«. Він казав, що зачув запах волі й тепер йому буде легше сидіти, але він уже, напевно, ніколи не вийде з-за ґратів, він казав, що ніколи не знав, що таке жінки, як вони цілують. Він схлипував і казав, що вони з Олійником перші помітили в таборі на циркулярці підгнилі стовпи. Вони стояли на рукаві, який виходив до ріки. І тоді вони розсунули ті стовпи і під водою пропливли більше кілометра. Він схлипував і казав, що вже більше ніколи не зможе стільки пропливти під водою...

Потім знову когось провели коридором у туалет і звідти долинула жіноча лайка: »Ти чево, сука конвойная, подглядиваеш, как я сцу?« — »А я не подглядиваю... — зніяковіло сопів конвойний, — я по кодексу стою«. Тоді вона розреготалася і сказала: »Дай мне сюда свой варварский кодекс, я жопу подотру...«

— Бистрей, бистрей! Разабратца, взятца за руки! Бистрей!..

Мене штовхнули в плечі чийсь міцні руки і я полетів на залізничну колію. На мене навалилися мої »клунки«, я вишарпував їх з-під чийхсь ніг, — вони мерехтіли в мене перед очима, ніби вагони швидкого потягу, а потім я ступив осторонь і закляк: величезні вівчарки рвалися з ремня, ошцірювали чорні піднебіння, і я, мимо волі, позадував, усе ще витягуючи щось, яке ніяк не піддавалося слабим рукам.

— Два шага в сторону, два шага назад, — будем без предупреждения стрелять!.. Взяться за руки више, више, за локті, бистрей, бистрей!..

Ми бігли, спотикаючись на коліях, гарячково піднімаючись і знову падаючи. Побіч рвалися вгородані, розпалені свіжим людським духом, сторожеві пси, бігли автоматники: дула били просто увічі, я мимо волі замружувався: і тоді летів, тягнучи за собою »клунки« знову на колію... Чомусь впадали у зір швидкі потяги »Москва—Севастопіль«, »Харків—Одеса«, а у вікнах м'яких вагонів вгородані пикаті анемічні обличчя: вони були безучасними і спали на товстих червоних шиях.

»Бл... нажралі рожі на нашем миле, таково куля х... вазмьот, кожда там сала на две руки. Єво би, к..., пагнать!...«

— »Бистрей, бистрей, не отставають, подтянутца!...« — »Арьот, блядь, как на фашистов не с..., а советкій ведь, сука человек...«

У маленьких воронках на шістнадцять-двадцять чоловік набили, як тюлькі, не давши нікому передихнути, понад тридцять зеків. Гримнули двері, на них упали два замки і в мене все сплигло перед очима: мені сперло віддих — ще в дитинстві я переніс важку операцію на горло, підкосилися ноги, я не витримав і почав разом з усіма кричати: »Везіть, скільки можна стояти!« Ми кричали, але нашого голосу не було чути, варта вмерла в червневій спеці, в людському поті, і тоді виринали знадвору спокійні голоси: нас комусь передавали, »ті« не хотіли приймати, зчинилась сварка, десь збоку скавуліли сторожеві пси...

— Ти шо, чувак, лапті розбросіл? — мене хтось термосив, а я опирався і казав, що з мене досить. З мене досить, сказав я, і більше ніхто нікуди мене не запхає, я сяду тут і не вставатиму, я сидітиму і не встану, якщо навіть прийде сам Сталін.

»Сука, — каже зек, — ета йб... баба Катеріна пастроїла канфортів, а ані і ради набивать в еті лачугі«. — »А ти, бабенку, ету-то не трож. Ана баба русская — не узкая, широкая натура была, із замашками на конскава. Ана мать Расеі сколько тюрем настроїла, шо нам іщо на тисячу лет хватіт...«

Тоді наглядач пильно видивився на зека, зек визивно пройшов повз нього, а потім повернувся назад повз нього і наглядач сказав:

— Сопля, шеснадцать лет нету, а уже разлагальствует. Какому ідіоту взбрело в голову сделать ету двадцатую статью? Садят соплячье за мелкое хулиганство, по шесть лет дают, набілі імі тюрьмі, перевиполнение одно, ані тебе прогресівкі нет, ані дохलोво праздніка, ввалівай тут на ніх дні і ночі...

Тоді рудий, миршавий »вор в законе«, якого вже засудили тринадцятий раз і він має загальну суму ув'язнень на 108 років, тоді той миршавий сказав:

— Ти, батя, лафу не сунь, ми єво перевоспитаєм, может человека з нево сделаем, а то проходит свою жизнь в ффраерах...

— Я би тебе, падло, сказал шо-то, еслі би ти завтра не смативал отсюда. Ти би у меня раком ходіл, в рот то йб...

— Да, я знаю, ви сукі харошіє. Я всю Расею ісколесіл і нігде нет таких зверскіх пересилок, как у вас, в Харькове. Ви, падли, хуже своїх овчарок, ви би заживо человека сожралі. На тебе мою глотку — сосі, топор!

»Боже милостивий, — думав я, — куди я потрапив? Я — маленьке ніщо. Я »теплій« інтелігентик, — думав я, — я думав, що серед цих людей нічого не означаю. Я вигадав із себе ніщо, але мені далеко до нього, я щось набагато менше і обов'язково зітерте. А може я не існую,

а існують великі вуха, що все чують, хоч я на них міцно затискую руками. Руки в мене слабкі, і я не можу затиснути міцніше...»

Жодної книжки, як добути дня? — ходив десь під вікнами Михайло Горинь. — Тебе ніколи не вчили напам'ять із пам'яті?

Він сів поруч і став читати вірші Самійленка, я повторював за ним, але одразу ж забував: »Шо ти, падло врьош?« — гукали нам з-за стінки. »Кляті вуха, — подумав я. — Цікаво, чи було смішно Остапові Вишні? А може, він сам сидів у цій камері, у камері — 80? Чи смішив він когось серед оцього хаосу?«

— Скажіть, — спитав я чергового наглядача, силуєчись уникнути його колючих, із червоними жилками очей. — Це та Холодна гора, де гнів Остап Вишня? — я сказав це жартома, але жарту не вийшло.

— Да, еті вишні. Їх здеся мілліони акачурілось. Разлі їх всех запомніш, ежелі двадцат лет роботи...

В Україні на в'язня — великі очі. Вона поспішно відводить їх від арештанта, бо конвойний паралізує її рожеве личко; Україна боїться в'язня, остерегається конвойного; ось вона вже за рогом будинку, ось вона проминула будинок і більше її немає: вона ганебно втекла у свій побут і там їй легше й безпечніше серед дріб'язковості нічних і денних змін. Україна радше живе роботою, аніж арештантською білизною. Їй ближче до серця такі, знаєте, квітучі вишневі садки і хрущі над ними; одягніть хрущів у смугасте вбрання, поголіть їм голови — і Україна напевно зненавидить дерева, повирубує вишні, бо вони плодять смугастих хрущів; натомість вона насадить верб, правда, вони не родитимуть соковитих вишень, від них ніякого зиску, зате безпечніше і вільніше. Україна до всього звикає. — Скажи тому чемному господарю, що він в'язень і він не перечитиме, так, він в'язень, і єдине, що його мучитиме і кидатиме в попіл непорозуміння, це те, чому не дозволяють далі порпатися в городі, пасти корову і ставити тин. Йому байдуже, ким бути, йому аби лише дозволили полежати в теплі червневі ночі у своєму садочку, та отак, знаєте, покохатися в зірочках, що десь там на небі, та отак, знаєте, схвилюватися, зачувши, як долунює зі стайні коров'яче ремігання...

Росія ж — не рівня Україні. Вона не лишень любить в'язницю, а й з неабиякою повагою ставиться до в'язня. Завбачивши його на пероні вокзалу, Росія забуває про все і біжить стрімголов юрбою до шерег і щось підбадьорливе каже; вона кидає хліб, цигарки, вона невдоволено вивертає кишені і з люттю лає себе, що вони порожні. Росія для в'язня нічого не жалує — ані тортур, ані хліба. Ось вона, в довгій циганській брудній спідниці стоїть поруч і сплакує: »Вазьмі, міленькій, вазьмі, родненькій, покушай свежаво хлебца... на тебе булочку, детям купіла, а ти скушай себе на сілушку... Судьба твоя обіжена... Горькая твоя волюшка...« — »Ти меня ізвіні, браток, што бросаю палпачкі, я не знал, што тебя встречу...«

Україна наглядача, як і Україна господаря, завжди однобічна. Їй кажуть кричати, вона кричить і кричить набагато більше, ніж за інструкцією. Їй кажуть бути ввічливою із в'язнями і вона ввічлива до приторності, вона веде тебе на прогулянку і каже: «Будь ласка», вона веде тебе в туалет і теж каже: «Будь ласка». Україна наглядача, як і Україна господаря, завжди у всьому сумлінна...

Росія наглядача не відступає від букви закону: вона кричить, лається, замахується кулаками і в той же час непомітно заштовхує в гурт в'язнів булку, заштовхує цигарки і дивиться: чи не помітило начальство. Росія наглядача усміхається тобі і з радістю біжить кидати на станції твій лист у поштову скриньку. Росія наглядача підходить до тебе і лагідно каже: «Шо я на тебе орать-то буду? Ти же такой человек, как і я. Завтра ти вийдеш, зустрітись где-то в столовке і, может, ти мне сто грам поставишь...»

Україна наглядача боїться наглядача, як ідола, і дивиться на нього, як на своє покликання. Росія ж — наглядача не любить і дивиться на нього скептично, як на будь-яку роботу, що дає кусень хліба. Така робота її стомлює, їй сумно на такій роботі й вона кепкує з неї, але ніколи не намагається втратити її. Така Росія наглядача на пересильних пунктах, на залізничних станціях, вона флегматична і любить спокій, вона не любить, коли їй порушують цей спокій: «буйному» Семенюкові наклали наручники. Він ходить серед нас, як біла ворона, йому по черзі несуть валізку і по черзі закладають у рот найміцнішу цигарку...

Кефір... Є слова, які відштовхують, є слова, які притягають до себе, мов магніт. Це слово і не відштовхує, і не притягає, — воно висить у повітрі над вами, як розіп'ятий Ісус на образі, і ви з потаємним упоєнням зводите на нього очі і хвилюєтеся, як хвилювались, може, колись у колисці, побачивши довкола себе дивний світ кольорів, звуків і смішних істот, які звуться людьми. Після нього в'язень, забившись у кут, наплює на колючі дроти і наказ начальника таборів «не удіраць», забувши усі свої арештантські зажиття, вривається нагально до себе додому, цілує рідних і плаче з радості: хай йому біс, смієтеся ви, як усе гарно! Пролунало «атбой» і він лежить, як дерево, так і не встигнувши наговоритися вволю з сусідами (це так званий стан «кейфу», тоді безбожно хочеться говорити з кимсь, із самим собою, цілу ніч, а вранці сусіди насторожено позирають на нього і кажуть: «Що ти, фільми крутишь?»)

Кефір... Скажи в'язневі, коли він тягне з прокіптявленої кварти цей напій, якісь глупі слова «жінка», «жоняк», «блакитна ніч» і він із подивом вдивляється на тебе, і ти зачуєш таку лайку, кінець якої треба шукати за сто кілометрів від табору...

Адміністрація забороняє кейфувати. Можеш пити чорну каву, а за чай — шізо, п'ятнадцять днів цементних хідників. Пачка чаю коштує

два карбованці й дістають її лише »перевірені« особи! Коли зіб'ється гурт в'язнів, посередині чаклуватиме господар пачки чаю. Розкладають невеличке вогнище десь у кутку камери, на ложку чіпляють металеве горнятко і коли вода закипить — до нього всипають сірникову коробку (єдиний табірний вимір) чаю: грузинського, індійського або цейльонського. Найцінніший — цейльонський; старі табірники розрізняють так швидко сорт чаю, як дегустатори вино... Горнятко обережно, так мати навіть не пеленує своє дитя, закутують у ватняку і дають чаєві запаритися. Через п'ять-десять хвилин (це чекання в'язня на напій хіба ідіот може зрівняти з чеканням запуску першого космонавта) обережно розкутують і проголошують урочисті тости («за Організацію Об'єднаних Націй», «за кобилячий хвіст», «за здоров'я дореволюційного в'язня батька Сталіна», «аби вони виздыхали»...), відтак, щоб не пролилася жодна крапля, передають кефір з рук у руки — кожен відпиває два ковтки (три ковтки може відпити тільки той, хто сьогодні вийшов із шізо, — але навіть найзаядливіші кефірчики не наважуються задля зайвого ковтка в шізо).

Ніщо так не здружує миттєво в'язнів, як кефір. Коли вже геть порожнє горня затримується у чийось руках, усі починають жваво опитувати один одного: за що? звідки? скільки? — «Що б я міг вам подарувати? — питає мене естонець Нееме. — Я дуже люблю українців, це такі гарні люди! Може, я вам подарую свою теку? Ви де працювали? В університеті? Тоді до вченого лиця — тільки така, вибачте, що проношена». — «Ми спатимем сьогодні разом. Я, між іншим, на два роки в закритку у Володимир. Будьте здорові на табірній волі!..» — «Ви знаєте, як сховати лезо? А гроші, а голку? Без них пропадете!..» — «Ви вмієте вибирати роботу? Якщо втрапите в одинадцятий, то, боронь вас Боже, йти на розкрійний або в машинний! Там протяги, а в другому — гуркітнява». — «На шлунок не страждаєте? Не бійтеся, виживете!» — «Ви знаєте, Естонії вже тисячу років. Було колись шістдесят естонців, і Естонія вижила. Вижила Естонія і в таборах». — «Про Данієля чули? На одинадцятому в шізо вкалує...»

Ми побралися під руки і стали кружляти камерою поряд з іншими парами, ми про щось говорили, я ніяк не міг дотямити — про що, але, певне, це була розмова друзів, які несподівано зустрілися після довгої розлуки. Ми підходили до стін і там сміялися, — невеличка купка в'язнів сміялася, а непомірно рухливий, у протигагу своїй »важній« поставі, зек безугаву ворухив беззубим ротом. Він казав, змагав сміх: «Ето, падло, визвало меня, сука, значіт, гаворіт: »Ти й... в рот зек, ти хороший парень, б..., ти не стой, не дражі, ти садись, падло, с табой друзья первой страны гаварят, а не врагі в кровь. Ти, сноб, памагі, сука, раскрутіть свойо дело, а то хрен ево знает, за что сидішь, шо хош, падло, ми его дадім, хош, сука, волю, хош, падло, дадім женщину?» — «Бл... якіє ви мне, б... дружья, і на х... мне ваша, воля і ваша й...я женщина, ти мне, падло, дай пачку чая...»

І тоді «смугастий» закидає на стіну голову і сміється, він витирає слюзи і каже, що «х... сво розберьот, какая она жізнъ, ежелі жіть-то не с кем» — він закидає голову на стіну і голосно сміється, і тоді його порізани колючим дротом, склом, лезом груди, живіт рухаються, мов би живі — вони повзуть за головою на стіну, і зек сміється, зек вип'є кефіру і покаже на своє порізане зішпранлене чоло: зек каже, він покаже на чоло і каже: «Здесь у меня било наколото »Раб Хрущова«. Ані, б... срезали Хрущова со лба і с жізні... Б..., дурак, знал би, что із-за меня парня парут с лафи, наколол би, сука, другого». «Ти весьолий парень, тебе харашо, в дурдом везут». — «Х... с німі, пускай! Мне будет неплохо! Только б... обідно, что ето йб... начальство избрало іменно меня. Що, я лучше всех? Ещо, ребяткі, подумают, шо я спотцілся...»

Зек закидає на стіну голову і сміється, він принциповий одинак і сміється сам до себе, і тоді порізана шия нагадує написи на стінах: «Ваші права отстаіваєт Організація Об'єдніньонних Націй». «Коля с Кинешми два года». «Десять лет за п...» «Ваня із столиці...»

В'язні розповідають анекдоти, вони забувають — розповідають ті самі ще раз і тоді стає ще смішніше; в'язні побралися за руки і ходять камерою, ходять цементною підлогою, зеки ходять, як коні, як воли, якби під їх ногами був наміс, вони топталися б по ньому з таким задоволенням, як цього не робив би жоден кінь чи віл. Зекові голови в'ються від диму і в сутінках, десть високо, ще вище, як «смугастий» закидує голову, вони місять мряку і від того вона стає ще густішою, і тоді зекові голови лишаються стояти на місці, а короткі безголовлені тіла безладно снують камерою і тоді «смугастий» закидує голову ще вище, і вона там глухо бовхає, і беззубий рот ощірюється, мов би намальована на чорному щиті запала яма. — «Правіла... Я, сука, безграмотний, я трі класи отпі..., а чітатъ всьо-такі научілся. П-преступнікі. Р-радуітесь, А-амністія, В-вишла, І-і, Л-лагеря, А-аннуліровани, Правіла — Аліварп: А-амністія, Л-ложь, І-і, В-ви, А-арестанти, Р-радоваться, П-перестаньте».

Запала яма застигла на стіні, в ній міститься темінь і зек беззвучно сміється «А всьо-такі я їх здорово об...л! В дурдоме хоть вкаливать х... будешь». І тоді над запалою ямою вирізьблюється зелене вічко напису: «Зеки, не отчаівайтесь! Скоро будете дома. Жора с Манилева».

Є парадокс краси: непомірно гарна жінка з непомірно гарним носом, не можна милуватися в анфас, у профіль — мимоволі заплющуються очі: на тебе позирає якесь потворне ество, хай йому біс, думаєш ти. Є парадокс краси: березові гаї, де стрункі стовбури охоплюють тебе своїм теплим кольором і ти, як ідіот, припадаєш до ґрат, щоб сусіді-зеки не випророчили тобі дурдом, — ти усміхаєшся і на лиці твоему застигає маска благовіння. Є образ. Ісус Христос на горі Голгофі. Ісус сидить і навколо синій присмерк. Зрештою, це ніч, бо з-за хмар —

вираз місяця. Пониж — будинки, багато будинків, у яких світиться. Ті вогні — вираз скорботи. Ісус, охопивши руками коліна, страждає. Можливо, він не страждає, а просто відпочиває після розп'яття. І теж парадокс — відпочивати після розп'яття і в тебе на лиці прикрість, прикрість профілю природи: березові гаї і раптом громаддя дощаних парканів — табори. Там, за дощаними парканами, потайне поряддя колючого дроту, дев'ятнадцять порядь, дев'ятнадцять таборів. Берези й табори. Вірніше, берези й колючий дріт. Кажуть, що парадокс: берези молоді, а в середині дуплаві. Копнеш, а там порохно... Кажуть, ці берези й не можуть бути інакшими, — не той ґрунт. Копнеш на три-п'ять штихів — і людська кість. І людське череп'я. Берези на людських тілах. Берези на такому ґрунті — віками. Кажуть, від Грозного... »Ну, бл..., акапались«, — каже зек, він каже про це ще раз, цей зек. — »Підери, ані што, загонят за еті райські врата і жрі глазами адно піонерское небо«. »Я сюда уже третій раз і навсеґда бл... є чувство будто я заяц, а меня под слона загоняют. Такое настроение иногда жуткое, — нікак прівикнуть не могу; ну думаю, падли!« — »Тут адін батя есть, железний підер. Так ета сволоч, начальник, два года ночью мозгі паласал. Тепер приеду і апять он. Х... ево знает, как наново ево васпрініму«. — »Тебе, шо, ти за політіку, тебе не так ум спі...лі. А я за бабу сел на червонец, а тепер б..., столько не нюхают етого дела! — Слиш, чувак, а здесь налево можно?« — »Да-да!.. Здесь всьо можно, здесь на каждом шагу йо... підери: как получіш на пятнадцать суток ету бабу — шізо, то так тебя за...т, шо тебе французскій бардак, еле ногі валочіш, как клоп, фу, жуть какая!« — »Слиш, синок, а как там нащот старікашек, витяну я десят лет?« — »А тебя за шо, старий хрен? — »Да, знаеш, синок, война... такое время било... немци, а жрать нечево, а под пулей і не то зделаешь...« — »Фашист, бл... значіт продался? Так на тебе два баті — підери будут садіть. Там лошадей нет, всех партійци сожрالی. Так на старіках начальство на работу ездіт«. — »Так шо, я не витяну, синок?« — »Витянеш хрен, ещо бабу свою жаріть будеш...«

Він забувається в кут, у нього трясуться коліна, він шепелявить якісь слова, злякано ганяє маленькі очі на збуджених розхристаних зеках: зек тут свій, зека бояться всі, а зек — начальства. Тут таке місце, що всі когось бояться. Дід думає, що старий і ненавидить тих, що поїли в таборі всіх коней. Їм що, на них ніхто не буде їздити на роботу, дід схлипує, і тоді зек задирає штанину і починає щосили роздирати волосаті шрами на нозі. Нога заливається кров'ю, дід схлипує і ніяк не зникає у людини роздвоєння: їй видається, що вона, на-решті, позбулася поневірянь і за півгодини буде міцно спати в бараці, де тепло і смачна баланда, де є свій кут, у який можна забитися і ні з ким не розмовляти (ще продадуть за пачку чаю). Є ще інше відчуття, відчуття втрати рідної домівки і гадки, що за півгодини загонять у барак, звідки немає вороття.

Що таке табір? Тепла хата чи втрата назавжди її? Є відчутне хвилювання у душі, є занепокоєння, є неприємна млюсть у ногах: тоді сідаєш на лавку, а зек каже: »Я сюда уже третій раз і завжди таке б... чувство, будто я заяц, а меня под слона заганяют...« І тоді дід злякано ворухить очима: ідіот, скільки прожив і ні разу не бачив слона. Слон постає перед ним величезною хатою і він ворухить на грудях анемічними руками. «Гаварят, когда-то здесь была широкая железная дорога, но еті забори с двух сторон, б... так здавили ей, что она стала узкой...» Тоді чути, як тиснуть зусебіч високі сірі паркани, чути, як сходяться у вагоні стінки, потім усе знову звужується ще більше, чути, як дідові анемічні руки ворухаються неприємно в грудях, і тоді я бачу ворота, — ми влітаємо в них, мов би з катапульти, — відчуваю попереду простір, полегшення, ззаду хтось штовхається, випирає, я оглядаюся і бачу зачинені ворота, я бачу засуви і замки, я бачу на горі напис: »На свободу с чистой совестью«. Червоним і синім. Явас.

Мені сказали: »Тут ви спатимете, тут ваша тумбочка, постіль у каптюрці«. Мені подумалося: »Коптить закопчена постіль«. »Откуда, земляк? Сколько?« Я кажу: »Два, — я кажу: зі Львова«. Від мене ще не встигли відійти, як я зачув: »Два года? Он шо, дурака валяет? Політическій — і два года? Практикант, наверно, знаем таких!« Нас ведуть до каптюрки. Біжать зеки. Геврич пошепки, — наглядач позаду, — а він каже: »Давай светер, білизну, берет, бо там все відберуть!« Я витягаю своє »барахло«. Ярослав поспішно ховає під полу »хебе« — »Атайді, сука! — кричить наглядач, — шізо получіш«. — »Взуття давай« — каже Геврич. Я натягаю пілотку козирком. Вона налазить на очі. »Колишній берієвець«, — каже хтось. Той з борідкою, звільнаповажний, подав йому ще пілотку. »Він почуває себе тут, як вдома. Але вдома йому нічого робити«.

Михайло Сорока тисне мені руку. Він флегматичний, усміхнений. »Як там на волі? — питає. — Що нового?« Новин ніяких, але йому все одно цікаво. »Практикант, — каже він, — це сексот, але ви звикайте до всього...«

Мене дивує атмосфера табору, врешті, їх кілька, цих атмосфер: атмосфера філософської задуми (можна малювати на полотні високі мудрі чола, а пониж — мудрі очі); атмосфера спокою (табірні голуби і ті рідко літають, а коли й літають, то нікуди не поспішають); атмосфера вишуканої інтелігентності (якщо і лається хтось, то це переважно »щурики«-наглядачі та колишні побутовики); атмосфера чистоти (навколо квіти, прометені дерев'яні пішоходи, дерева, це ознака не лише чистоти території, а й духовості); атмосфера індивідуальності (кожен має свій світ і в нім живе, і вимагає до нього, як до творця, взаємної поваги); є ще атмосфера переляку, вірнопідданства (начальству), підлості (чисто людської), самонівелювання, замкнутості та самотньої погорди...

Людину в житті щось тішить, це так зване кіно, культпоходи в музей, це театр, дружина, діти, друзі, кав'ярня. Це так зване замкнуте коло побутуовості. У таборі воно теж існує, але уже зідеалізоване, воно далеке від звичайного матеріалізму, оскільки основане не на бутті, а на свідомості. Це так звана реалізація людської фантазії, людського уявлення про речі. Людина живе над речами, аж вона несподівано не починає бачити їх над собою. Саме оце «несподіване» і є той світ, у якому може жити одна-єдина особа. Вселення другої — катастрофа, потопу немає, але є катастрофи. Той, хто зумів створити собі цей світ, той переживе всі злигодні табірної ув'язнення, збереже здоров'я духу і мислі. Наприклад, я йду. Біля пішоходу — коти. Ось він схилився над одним із них, — хай це буде сірий кіт, — і лоскоче його травинкою. Він лоскоче його годину, другу, третю. Потім — відбій. Він лягає спати і в уяві лоскоче травинкою kota далі... Той відпустив бороду, — на тлі бороди розумні очі, — він іде, ану ж поспитайте його: за оту бороду?.. На подвір'ї зеки. Побачите одного, що повсякчас ходить із закованою халявою. Здалеку смішно, зблизька смаглявий мужчина з тонкими смужками вусиків. Він підгладжує їх і лукаво усміхається. Такий знатиме напам'ять усього Шекспіра і не заперечить вам, якщо скажете, що Шекспір ніщо. Він лише лукаво усміхнеться і піде далі. І тоді побачите, які ви смішні на тлі його чобіт, його закованої халяви. Це Русин, Іван Русин, інженер з Києва. Він отримав за статтю »З приводу процесу над Погружальським« (знайшли під час обшуку) рік табірної ув'язнення. Усім каже, що п'ять. Йому соромно перед двадцятип'ятирічниками. Він знає, що коли винайшли письмо, то Сократ страшно обурювався, Сократ казав, що це загибель цивілізації і людському розуму — переносити думку на папір. Він поважав Сократа: якби світ пішов за Сократом, тепер не садовили б на кілька років за статтю »З приводу процесу над Погружальським«. Але він вищий усього цього. Він знає, якби не було письма ані балаканини — людей все одно садовили б на кілька років.

Він одходить і ви несамохіть бачите, які ви смішні на тлі його халяв...

Лосів з Ніжина, українець, з довгими козацькими вусами, у вільну хвилину годує голубів. Голуби туркочуть на даху вбиральні, голуби не бояться зеків, вони сидять, дрімають, вперто вичікують, коли Лосів із Ніжина годуватиме їх глевким хлібом із в'язнянських пайків. Лосів із Ніжина і спав би на вбиральні між голубами, але за це — шізо, тому він спить у задушливому бараці, на твердому ліжку і свистить уві сні, скликаючи на землю голубів і лякаючи в'язнів. Через кілька днів Лосіва випускають. Він відбув свої 24 роки і ось його випускають, з цієї радості він накупить чорної кави і три дні поїтиме нею в'язнів машинного цеху...

Іван Олексійович Герега прожив довге життя, він знає його не гірше за ясновидців. Правда, наперед він не може вгадати якихось суттєвих

змін, але вперто знає одне: за квіти ще не саджають. Він радіє мені (він теж зі Львова), називає всі сорти квітів і водить мене по своїй ділянці. Його поважають, не по-газетному, а по-табірному; навіть начальство. Герезі сумно серед зеків і колючого дроту і він кидає очі в квіти. Його поминає шізо і повар на свій ризик зважується на «добавку». Герега виростив сонях — це єдине марення України, і він радіє тому, як винайденню, яке приховує навіть від самого себе. Михайло Коцюбинський привіз уперше з Італії гвоздику, Іван Герега вперше привіз у мордовських таборах український сонях. Він, мов якийсь поважне ество, високо закинув велетенський капелюх (шістдесят сантиметрів у діаметрі) на товстій шії і провис над бараками з колючим огороженням. Коли поруч проходить латвійський поет Кнут, Герега не витримує — перебігає йому дорогу: «Як вам подобається мій сонях?» Тоді Кнут оглядає, мов уперше, сонях, і каже: «Ви знаєте, нічого. Але вашому витвору бракує реалізму, виростіть на ньому ще мотузку з петлею...»

Скітські відбитки на скелях... Ці відбитки — чиясь школярське вправлення; коні, воїни, списи, воли. Але є ще таке — літають птахи, великі птахи на кусневі скелі. Птахи малі, а бачать їх непомірно великими. Якесь школярська таємниця, що її годі осягнути мозком учителя. Учителі відступають назад, крок, другий, нарешті виходять із печери і ніяково усміхаються. А потім вони закидають за шафи учительські конспекти і лягають горілиць на ліжку; учителі лежать день, другий, вони не хочуть більше вчити тих капосних учнів, що вибили на малу скелю велике пташа. «Аджеж хай йому грець, кажуть вони, з цими учнями...» Вчителі хворіють... Вони хворіють день, другий і, можливо, помруть, але так і не відгадають таємниці: велике на малому... А потому вони побіжать схилом униз і замахають руками. Якщо прислухатись, можна зачути крик. То крик подиву. Хворі кричать...

Я завжди заходив до Михайла Михайловича зізаду: я хотів першим привітатися з ним. Це була і його хитрість: вітатися першим. Але він зненацька виринав звідкілясь збоку, — це теж треба вміти. Він любив схил над стадіоном і альтанку на ньому. Там росли квіти Гереги, а ще — берізка. Берізка була табірною. Я був подеколи смішним і схильним до аналогій. Я виразно бачив схил і на ньому вчителів, що так і не визначили потаємності школярського птаха. «Михайло Михайлович», — думав я. Подеколи ми захоплюємося чимсь і не знаємо теж чому. Я заходив його зізаду і вітався першим. Він здивовано зводив очі і хитро мружив їх. «Як поживає ваш свердильно-довбальний верстат? Уже обставили Данієлів шипорізний?»

«Михайло Михайлович», — думав я. У нього дуже ясні очі, їх першими бачиш на обличчі, потім, коли він іде по снігові, ніколи не ковзатиметься. За двадцять вісім табірних зим він навчився ходити рівно і правильно ставити ноги. Він скептик. І далі — скептик-йог. Він удоско-

налив у собі все, навіть розум. Він заморозив його понад звичайною сірою буденністю. Скажіть йому, що завтра відчиняють ворота і всіх — до бісової мами! »Так, так, — каже він, — авжеж!« — і хитро примружить очі. Він ні в що не вірить, це »атеїст«, який над усім стоїть, зіпершись на палицю скептицизму. Можна його таким побачити і побігти від нього, як учителі, по схилу.

»Михайло Михайлович«, — думав я. Його неможливо розгадати. Лише впадеш на ліжко, заплюючи очі і виразно: великий птах на малій скелі. Його... Вчення не табірне, але в таборі без нього не виживеш. Десять років йогівських вправ, десять років відчуження: квіти живуть деінде, розум — там, а тіло на іншому березі. Можна їх змістити в одне. Це теж йоги. Йоги і десятки вихоплених від смерті років. Є нестримне бажання вижити і вийти на волю. Двадцять вісім років таборів і в'язниць.

»Михайло Михайлович«, думав я. П'ять років польської дефензиви. А потім — інше, рідніше невимовно. Загалом — двадцять вісім. Я мав два роки і подеколи мало не божеволів. Я був учителем, біг по схилу: як? Скільки вижити на баланді? Я жахався років. Десять тут був великий птах і мала скеля. Я виразно бачив це, досить мені було заплющити увечері очі. А потім ще — доля. Дружина — Катерина Зарицька — дев'ятнадцять років таборів. Зараз вона у Володимирській тюрмі. Вона теж вижила. До них час від часу приїжджає син. Він художник, виріс без батьків.

»Михайло Михайлович«, — думав я. Він на місяць забуває про своїх йогів, коли дістає від нього вістку. Він ходить і всім усміхається. Він забуває про свій скептицизм і стає балакучим, аж надто. Він розповідає про свої зустрічі з поетом Олесем; він читає його вірші; це було в Празі, в старовинній кав'ярні. Там вони пили пілзенське пиво, і там тепер стоїть меморіальна дошка над столом, де сидів великий Олесь. Тепер подеколи Сороку викликають до Києва чи Львова. Вони натягають на нього »чорний смокінг« і ведуть в театр. Він дивиться Корнійчукові »Сторінки щоденника«. Його ведуть в інститут кібернетики, де сивоволосі професори тиснуть йому руку і знайомлять з наукою. Тоді Михайло Михайлович сміється. »Вони тиснуть руку, — каже він, — і не знають, що це рука зека. Вони забули б про свої науки, якби дізналися, що то за »канадець«! Його водили по Львову — елегантно одягнені мужчини. Він все пригадував і йому було боляче. Це було не ознайомлення з прекрасним життям, а знущання: йому кидали у вічі, що він може більше не побачить усього цього, а може й... Його вибір. Це страшно — двадцять років не йти пішоходом і не дихати людськими парфумами. Він зістарівся, одвик і все це його зараз стомлює. Радість старить його. »Не молодіє на світлому лиці«, — думав я. А коли він поволі втихає, відходить назад на свою маленьку скелю, його знову можна бачити зіпертого на палицю скептицизму. Тоді він знову заходить збоку і вітається першим. Тоді він хитро мружить очі. Тоді він

оповідає, що його вже раз розстрілювали. Кілька місяців він чекав вироку і уявляв собі зрешетовані груди і стіни: вояки не завжди попадають у тіло. А потім пригадував про сина Богдана. Він хвилювався, побачивши його в пом'ятій краватці. Він хвилювався, наткнувшись несподівано на невипрану білизну. А потім йому хотілося, щоб усе змінилося, щоб день починався не зранку, а з вечора, це на одну мить, тоді можна було б побачити свою смерть і знати наперед, чого чекати; так легше жити. Йому уявлялося, що цілими ночами пришиває на піджак сина відірвані гудзики.

»Михайло Михайлови«, — думав я. Він знає кілька іноземних мов, він чудово знає сучасну літературу і навіть має своїх улюблених письменників. Їх можна перелічити на пальцях однієї руки, — каже він і підносить тоді догори руку. — Світ не вартує цієї руки, — каже він. Він показує її кожному і каже, що вічна круговерть всесвіту не вартує однієї постійної руки, яка тримає ложку баланди. Навіть Творець світу стоїть розгублений і здвигує раменами. Цей Ейнштейн каже: »У світі все так складно, що я винайшов теорію відносності і не годен сказати, що це таке...«

Я потрапив у машинний. Мене застерігали від нього, але зек не вирішує тут своєї долі. Простояти цілу зміну за свердильним. Вибивали пази для крісел. Мені кричали: »Дадім стране больше качественних дирок для задніх ножек!« Гуркіт був неймовірний. І в ушах лящало, так лящить, коли поруч пролітає потяг. Норма: триста двадцять задніх ніжок, п'ятсот шістдесят передніх. Норми не було. Майстер кричав: »Давай диркі ілі получиш шізо!« Шізо теж не було. »Ти щасливий« казав »большой пісатель с мировим іменем« Данієль, як іронізував майстер. Він обрізує царги на шипорізному, поруч. »Ти щасливий, з тобою можна сачкувати«. Ми йдемо. Прокрадаємося в сушилку. Залазимо на верх деталей, що закінчуються під самою повалою. »Ти знаєш, — каже він, — я любив свій шипорізний. Царгу вперед, царгу назад — рима. Десять царг — десять рим. Виробничі рими, ти послухай«... Йому можна позаздрити. Мені рими не йдуть. »Ти кидай свій свердильний, матимеш за це, як я, шізо, а потім виробничо-римочний шипорізний«. Наглядач вилазить з-за вікна: »Шо, Данієль, опять греем антисоветскую задницю? Ану, кончай доїть козу! Слазь!«

Уже обід і ми йдемо до їдальні. Черга — немилосердна. На стовпі оголошення: »Хто знайшов ложку, прошу передати в третій складальний. Раб Задорожний«. Поки отримуєш »щі«, можна почитати Дрозда. Досить пройтися очима по декількох абзацах, як збуджується апетит. Підходить Кнут: »Що, молоду столову прозу вивчаєш?« — »Вона висококалорійна«, — кажу. »Тоді не забудь кинути ці калорії в »щі«, дивись, — і позадієш«... Хтось лається. Але це вже не сто-

сується до Дрозда, а до повара. »Апять, сукі, гнілую капусту викрали?« »Майте на увазі, — каже інгушет Алі Хашагульгов, — ніколи не повинна впасти на землю жодна крихта хліба!« І він тримає свій хліб над мискою, наче немовля. Хтось кришив петрушку — зелень облагоджує пісні, як кірза »щі«. Хтось доливає туди олії або комбіжиру. Раювання.

»Ми йдемо в »Гайд-парк«, — каже Шухевич. Високий, сутулуватий, в окулярах — Шухевич. Його батько був одним з керівників проводу УПА. За батька Юрко з чотирнадцяти років сидить у таборах суворого режиму: уже дев'ятнадцятий рік. Батько казав йому: »Ми програли рух«, — батько казав йому: »Ти рости, ще не знати, що припаде на твій вік«. — »Ми йдемо в »Гайд-парк«, — каже Шухевич. Це невеличка поляна між другим і третім складальними цехами. Там є тополі, берези, висока трава і фанарні помости, на яких запалюються »позорніє тела зеков«. Це літо на диво вдалося гарним і наші животи блаженствують. Наглядачі бігають з одного краю в інший, наглядачі кричать під час обідньої перерви: »Штани, не снімать, загорять только до пояса!« Коли прогуде гудок, то наглядачі кричать: »По рабочім местам мандавошки! Ти шо, Шухевич, на шізо прьош? Не насіделося іщо?« Юрко недбало закидає хебе на плечі, він іде перевальцем; йому нікуди поспішати. »Єслі би ти бил порядочним человеком, ти би давно загорял в Криму і партачіл баб, а так ваняеш здесь!« Наглядач має рацію — якби Юрко зрікся свого батька, він давно був би в Криму. »Відійди, негіднику, — каже Юрко. — Відійди, бо припишу тебе в мавзолеї!..«

»Дев'ять грамів«, »дев'ять грамів« — це Василь Якуб'як. Дев'ять грамів — це куля, яка чекає його замість волі. Це тоді, коли він добуде свої двадцять п'ять. Рідкісна прихильність до людей. Щирості може позаздрити соцзабез. Такі люди ніколи нічого не мають, крім своїх рук. Вони все роздають. Василь Якуб'як. Він махає здалеку рукою. »Сьогодні Петра й Павла«, — каже він. Павло Рожко — за Павла. За Петра — щуплявий зек. Осіб з десять. Хтось відкриває невеличкий бідончик з »лачком« — це єдиний алкоголь, що на нього розживаються у таборі. Зичимо здоров'я. »Лачок« міцний, оселедці, на які в будень не можна дивитися, тепер за божі гриби. »У Михайла Зеленчука сильніша, — каже хтось. — У нього чистіша«. Беруть півлітри спиртового лаку, доливають півлітри води, потім наливають щось на вату і колотять. Вата очищує спирт від лаку. Коли відстояти ще два тижні і процідити крізь вату, буде Зеленчукова.

Зеки тоді веселі, співають тихо, теревенять. Наглядач пропускає — шізо. Майстрів частують. Буває, впиваються і ходять дахом, як під чотирма вітрами. »Майстер, що робити? Заготовка передньої ніжки вийшла«. — »Скільки до кінца? — трі часа? Бей клопов!..« Але тоді слід остерігатися наглядача. Шізо. На роботі важко помітити, що ти »під градусом« — усіх хитає. Мука — пройти через вахту. Шмон, тебе

обмацують, а ти — не дихай. »А, сука, налізався. Атайді, йб... в сторону!... »Шізо...«

Бараки, дротяні огороження, з яких стирчать пісні лица вартових і погірдливі автомати, — усе до неможливості набридає. Людині хочеться простору. Біля третього складального, побіч колії — гора колод. Можна забратися туди і бачити все те, що тримає тебе в »ежових« рукавицях. Попереду річка Яваска, зелений берег і молодь. Жінки купаються. Тіло, купальник. І зек забуває дихати... Зек задихається в цигарковому димі, зек геть скурився б, якби не наглядач. »Кончай, суко, еб... глазами вольних!« Але зек не чує, зек на ріці, він мружить очі і палить цигарку за цигаркою. Зек звівся б на ніщо, якби не наглядач. Він шпурляє в нього ломакою і тоді зек невдоволено лається й злазить з другого боку »об'єкту«. »Палавой гангстер! Падло!« — кричить у слід наглядач. »Дурень, — сопє Іван Станіслав, я зовсім не лазив туди дивитися, просто покурив хвилю на свіжому повітрі«.

Зек зекові — не рівня. Зеки кліпають очима і підсміхаються з нього. Атож, аспірант московського інституту лісового господарства пхає перед себе візок з деталями. Досиджує четвертий рік. Він пхає візок і думає про теорію відносності Ейнштейна. Він не знає, чи Ейнштейн читав біблію. В біблії його теорію відносності було винайдено на багато тисяч років тому... »І буде хвилина вічністю і вічність хвилиною«. Так у біблії. Ми ніщо. Десять в інших Галактиках є свій потайний рух. Наша земля, наші клопоти, наша війна, наші табори. Ми встановлюємо закони. Закони — це приниження природи. Подайтесь з ними у фізику високих швидкостей. Там ви самі сміятиметесь зі своїх законів, у які сліпо вірили досі. Тут ви нічого нового не відкриєте. Зі своїми усталеними законами. Тут ви лише відкриваєте свою нікчемність. Тільки випадок, сліпий випадок, не зазначений жодним законом, може допомогти вам відкрити щось у фізиці високих швидкостей. Так писав Гаррі Мессі. Нова ера у фізиці. Сучасний суспільний розвиток — це ті ж високі швидкості атомних процесів. І нічого в ньому наставляти рамок і протиприродних законів. З ними тут нічого, крім анахронізму, не відкриєш. Потрібно все ламати...

Є ще Мессінг, є ще секрет ясновидця. Є світ і антисвіт, і їх нульова межа. Світ — це розвиток людини від зародку і до смерті. Антисвіт — це, навпаки: розвиток від смерті до зародку. Ми мучимося, караємося, вбиваємо один одного заради якоїсь мети, нехтуємо всім, щоб тільки досягти її. І в той же час, цей період, який ще маємо пройти, вже давно відбувся в антисвіті, і там, вже давно, відомо кінець нашої мети. Якби всі були ясновидцями, як Мессінг, і побачили б, що нас чекає попереду — вони опустили б руки і стали б чекати, або кинулися б туди, до первісної людини. Але в'язень усе це безглуздя спрочує, в'язень думає, що якби всі були ясновидцями, то, певне, ніколи не було б зеків, в'язниць і рідних радянських таборів.

Зек — поняття не абстраговане. Зек — поняття суто конкретне. Конкретне від ліжка й до вбиральні. Посередині — праця, баланда, бібліотека, політзаняття. Потім — майстри, наглядачі, начальник загону, вихователі від республіканських органів КДБ. Усе це закидує тебе у свій вир і людина, бідний зек, гасає в ньому, тримаючись то за ложку, то за мітлу, то за верстат, то за рятівну лайку. Усе постає перед очима нудотним катафалком і тоді людина хапається за «лачок» або кефір. Але ж знову таки усе це миттєве, перехідне; воно теж стирається цим катафалком, великим і незграбним. А потім — сторожеві вишки, сторожеві пси, які теж знулилися за світом, як і в'язні. І тоді людина нараз відчуває своє безглузде животіння. Здається, начебто нічого не трапилося, можна, врешті, вижити, але ніяк не можна знайти собі місцину. Розмови, вони теж тимчасові і не рятують. Пишеш вірші. Пиши. Вони сірі і від того ще сірішає довкола. І тоді не сприймаєш більше забаву кольорів, стаєш дальтоніком, і тоді червоне для тебе — чорне, чорне. Прикро. Западня. Там, за дротами, гнилий яр. Чути його неприємний дух. Увіходить у ніс. Куди не підеш. Прикро. Ніби гниєш сам. За що? За яку провину? Безглуздість і сила. Одне — одного. Сила, сила, сила неоковирних. Зітруть, зведуть у той гнилий яр, що за дротаним огородженням. Там, далі, цвинтар. Могили під номерами. Дроти, дроти. Мертвий, в'язню! Ти не їси баланди і не даєш вітчизні навіть чверть норми. Крісла, дивани, шафи... А-а... Проклянісь! Лукавство! За що? За яку провину? Когось убив? Обікрав? Обікрали тебе, тепер убивають. Ага! Чисті, козячий хвіст, очі «вихователів» — «Как посмел, падло?...» — «Що?...» — «Стрелять вас нада!...» — «Що?...»

Там, за складальним — тупик. Клапець простору біля колючого дроту. Колись зеки дерлися на них. Вони долазили верху і звідти глузували із світу. Світ був серйозний і стріляв. Стріляв в око, рот, груди. Тоді зек тримався по той бік загороджень. Нарешті! Волочать за ноги. Голова об каміння. Хтось репетує: «Партійние звері, человек еще жив!» Поруч собака хапає. Запізнілий. Нешчасливець. Навчили на людське м'ясо, але не дають впитися у нього. Гірка собача доля. — «Што ви делаете, фашисты, человек еще жив!» — «Вон, падло, пристрелю!» — «Да... вы вже... везде благородье...» Потому зек вівшався. Безвір'я. Його знаходили біля умивальника. Начебто вмивався. А насправді — сіра мотузка і сіре обличчя. Волочать. За ноги. «Што, гад, не арьош: он еще жив!» Той жевчик Швед. Кажуть — українець. Хотів дослужитися генерала. Особисто любив стріляти впритул. Відведе у ліс і — впритул! «На ти, падло, твою йб... Україну!...» Цим Швед скрашував собі сірі табірні будні. Дальтонік теж. Авжеж, не розрізняє жодного кольору, окрім червоного. Кров! Кров! Потому злякалися його вправного садизму: скинули з роботи. Здається, при Хрущові. Ходив і всюди опльовував його президентську лисину...

Зек вигадав тисячі сховків на клапець сталюого леза. Зек різав, як папір, собі вени. Байдуже. Його врятовували і тоді зек сірів ще більше. Тоді зек думав про волю. Але не про волю хліба. Ціянiстий калій. Золото — тьфу! Миш'як, як на шурів. Зек покрадьці встає вночі з ліжка і йде до вбиральні. Атож, знав — чого. І раптом побіг назад. Не витримав. Із вбиральні стирчать чийсь ноги і поруч кров. Тупе лезо. Зима. Наглядач протирає заспані очі: »Зек, падло, не дає спати, зеку повеселитись, бачите, схотілось«. Місяцями ховає шматок скла, а потім не висипаєшся. Взимку. Яр. Наповзає на тебе. Сірість. Обшук. Дух, од якого нудить. Віддайте папери. Потім хтось каже: »Плюнь!« — »Ти куда, падло плюйощ, шізо зароботать?« — Тьфу! — зек іде назустріч. Зал, що ідальня. Ідальня, що зал. Баланда, черги і представник із волі. Письменник, художник, науковець. Ситі, вдоволені, випрасувані. Але ніяковіють: відрядження, помімає... два шістдесят на... Встають з-за... Кажуть про... Зек — не ідіот. Він широко розплющує очі, вп'явся пальцями в лавку. Приріс. Зек нахабно спить. Зек виставив на сцену зад. Шах. Мат. »Я, знаєте, в »чорта«, — мені легше«. Десь на сцені. Здається, вже перевиконали плян. Здається, все квітне і немає більше пустирів. Де були пустки, там будинки. Розбудовуємося. П'ятирічка. Щораз ближче. Дерева на вішалників.

— Я дякую представникам за зустріч! — Зек пробирається до сцени. Десь шахи. »Чортика«. »Я, знаєте, краще в »чортика«. Сцена. Зек тягне туди своє кволе здоров'я. Зек простягає букет. »Я хочу подарувати вам квіти, що густо виросли на рідній землі«. — Зек простягає букет. Запакований у газету. Зекові вдячно тиснуть руку. Тоді зек розкриває букет у руках представника влади. »Ах!« Замість квітів — плетиво колючого дроту. Колючий букет. Шпурляють на сцену. Хтось заштовхує під стіл. Хтось кудись кинувся і так застиг. — »Хай живе вільна Естонія!« — кричить зек. І тоді всі знають, що зек — естонець. Підбатьорливий свист. Бунт. Хтось кидається »чортиками«. Тоді наглядачі. Представник: »Мне би лиш командіровку заплатілі...« Розгубленість. Естонця тягнуть у шізо. Зек зірвався. Таке, знаєте. [...] Жаль, »лачку« нема. Оказія! Зек має чим згладити сірість на день-другий-третій. Зек і четвертий день розповідатиме собі про цю пригоду. Таке, знаєте. Колись за букет кращий жарт — »пуля в лоб!«. Тоді зек біжить у бібліотеку. Зек перекладає очі. Зек читає. Потім забувається у свій кут. Там чиясь постать. Зек каже: »Це я«. Зек дізнався, що радянську собаку калорійніше годують, ніж радянського зека. На собаку — 42 карбованців щомісяця, на зека — 12 карб. 60 коп. Зек Арутюнянц, молодий ще, відбував п'ятий рік. Він пише: »В связи с тем, что собак лучше кормлят, чем заключонних, прошу перевести меня на положение собаки... Обязуюсь ходіть в намордніке і даже лаять... Убедітельно прошу не отказивать мне в етой последней моей человеческой просьбе«. Собаки лихі на зека Арутюнянца. Зекові пишуть: »В связи с тем, что

ваше заявлення виконано в антисовєтском духе, по существу рассматриваться не будет». Тепер зек лихий на собак...

— Я вже давно пристав би до того берега, — каже зек Євграфов. — Але маю надію.

Що за надія, крім зека Євграфова, ніхто не знає. Він усе знає. Можете в нього спитати, щось за Монте-Карльо. Не знає лише, скільки коштувала до війни чвертка горілки. Зек купив акордеон. Але музика не йде зекові: стільки начувся за життя поганого. Не дається пальцям красива мелодія. »Але я маю надію« — каже він. Що за надія, крім зека Євграфова, ніхто не знає. Має за китайців десять років. Тоді вдався в поезію. Зек — поет. Поет, що з тих. Кожного дня пише по заяві. »Прошу переглянути мою справу...« В різні інституції. Близько трьох тисяч заяв. Із зека сміються, зек зекові не рівня. Тоді зек Євграфов каже: »Мушу ж я якось боротися. А що, знаєте ще якийсь спосіб? ...«

Я теж, зек Осадчий, буду боротися. Він не гірший від зека Євграфова. І в нього ж, зрештою, ліпше письмо. Каліграфічно, тактовно: »Прошу вас...« Зек Осадчий напише шість тисяч заяв. І йому відповідають: »Прошу повідомити з/к Осадчому, що ево заявлення рассмотрено прокуратурой УРСР і найдено, що он осужден правильно...« Тоді зек іде пішоходом. З даху бараку до нього махають руками зек Євграфов і останній прокурор Юдеї. Ось вони стали поруч і вдивляються в річку Яваску. Прокурор Юдеї потирає нетерпляче руки. Там купаються. Одні жінки. Товсті, як каналізаційні труби. Останній прокурор Юдеї каже: »Ех, врезати би ту толстушку!...«

І тоді людина рятується. Вона хапається за квіти, соняшники, Гайдпарки. Потім — бібліотека. Зек сидить усі вільні години за столом і читає. Підійти до нього, він перестає читати. Він одкладе книжку і несподівано почне оповідати свої мудрі сентенції. У зека п'ять клясів, але із зеком подеколи нема чого робити професорам. Зек мудрий, хоч і не сивий. Зек не має часу посивіти, оскільки має острижену голову. Зек — письменник Синявський. Можна спостерегти: щось занотовує, у нього вигнуті назад рамена і він косує очима на два боки світу. Наглядчеві не підійти до нього несподівано. Апостольська борідка над книжкою. Зек-Синявський, зек-Кнут, зек-Караванський — бібліомани. Зек Караванський пише заяви. Заява на журналіста, що нашкрібав на нього фейлетон. Заява на міністра вищої і середньої освіти УРСР за русифікацію українських вузів. Заява на суддю, який неправильно позбавив його волі. Той журналіст мав гонорар за свій пітний труд. Зек Караванський матиме за свої заяви три роки закритої тюрми у Володимирі.

Приїжджає комісія. »Хто, як і звідки?« Ко-м-і-сі-я. Переглянули в бібліотеці книжки. »Ха-ха! Достоевского читают? Толстого, Чехова,

Флобера? Зекі, каторие прієхалі сюда мучіться, ані хотят получаті естетическое наслаждение от хороших книг?» Комісія забрала ці книжки. Забрала ще. Зек читає Собка, зек читає Козаченка, Корнійчука, Дмитерка, Збанацького. Зек не витримує, біжить до вбиральні і плюється: «Гади, — кричить він, — підерасти! Поотривайте свої проказные руки!..» Зек невихований і не читає критики. Зек дарма плюється. »Я, падло, неграмотний — і то лучше напишу! Штабідіоти«. Зек через те ніколи нічого не напише. Він так і доживає своє без гонорарів і »Волг«. Читай, зек, рідну радянську критику!

Але зек не втрачений, зек має зв'язок з волею. Зекові йдуть бандеролі з книжками. Це нечуване! За цілу історію таборів зекам вперше почали йти бандеролі, листи. Йдуть Панасові Заливасі, Олександрові Мартиненку, Ярославу Гевричу, Михайлові Масютку, Михайлові Гориневі, Юлієві Данієлю. З Києва, Львова, Одеси, Луцька, Харкова, Москви. Це нечуване — десятки бандеролей і листів! Адміністрація: »Шо ето такое, шо ето за люди присилают? Кто ані?« — »А знайомий«. — »А што, как знайомий, как ему позволено нам на шею ср...« Параграфу про невидачу немає. Є, щоб видати. Але ж це демонстрація підтримки! Зекові видавай бандеролі, так зек »воспрянет духом«. — »А шо, ему здесь курорт і он курортная личность?« Тоді зекові раз видадуть, а п'ять — ні. Коли отримаєш бандероль, то вона перевірена з »ног до голови«. »А может крамола какая? А может деньги пересилают тайным путем?« Але бандеролі демонстративно прибувають. Від Івана та Надії Світличних, Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Людмили Шереметьєвої, Галини Севрук, Галини та Вініяміна Кушнірів... Після цього — три крапки. Інакше для зека цей перелік нескінчений. А у Львові, Києві, Москві отримують назад: »Видаче не подлежит, не положено, адресат отказался« (не адресат, а остання пошта Явас).

Листи кваліфікуються. Як такі, що »воспріють духу зека!« і такі, що »нічево не гарарят«. Останні приходять за кілька днів. Перші — через місяць-два. Або й зовсім ні. До зека листи мають бути скупі, головне — про погоду. Хороший лист, якщо його отримують, подія загальна. Якщо не інтимний, читають усі. Особливо гарні листи були завжди від Валерія Шевчука та Василя Стуса. А також від Данієлової дружини — Лариси Богораз. У них — громадське життя, літературні новини та інше. Листи Валерія Шевчука були як невеличкі новелі. Їх зачитували...

Такий лист: »Судова повістка ІІ-Б, 1764. Народний суд Ленінського району міста Львова викликає вас на 10,30 год. 4 серпня 1966 р. у справі аттєчкіка о виселєніі«. Секретар. Підпис«. Такий лист зек Осадчий отримав за два дні. В ньому — про виселення із львівської квартири дружини. Зек хвилюється, зек ходить, як навіжений. Зек переживає. Тоді мусор: »Ну, що ж ти, падло, тепер не пригаєшь?...«

Зекові дозволяють теж писати листи: зек геть не приречена істота. Два листи на місяць. У зека, як і в радянської літератури, свій цензор.

Зек пише, що йому важко, що погано годують. Цензорів «ето не угодно». Цензор забороняє таке листування. Зек має писати: «Дорога мамо (сестро, дружино...) Листа вашого отримав. Живу добре. Моєю працею адміністрація задоволена. Беру участь у громадсько-корисній роботі табору. Докладаю всіх зусиль, щоб адміністрація якнайшвидше поставила питання про умовно дострокове звільнення. Цілую. Ваш...» Зек обурюється: «Хіба це лист? Це ж г...!» — «А ти што, сука, романи сюда прихал сочінять? Іді — попісй!»

У таборі десятки молодих і вже літніх письменників. Вони теж хочуть жити літературним життям. Даніель: «Ми можемо скласти збірник поезії наших табірних поетів. Різних національностей. Ми мусимо показати світові, що тут сидять геть не «бандити» й «анти-советчіки». Тут є обдаровані люди, талановиті, і світ мусить про це знати. Збірник буде на всіх мовах табірних поетів. Грузина Заури Кабалі. Інгушета Алі Хашагульгова. Латвійця Кнута Скуенікса. Естонця Валдура... Збірник гарно оформлять наші художники Панас Заливаха та інші. Світ мусить знати, що тут сидять не «бандити»...»

Кнут Скуенікс: «Від сьогодні ми святкуватимемо дати великих письменників і художників світу. Ми не можемо жити зеківським життям: баландою, бараком і ніжками від крісел...» Був «вечір» — вдень за чашкою чаю. Неділя. Франко. 27 серпня 1966 року. Неділя. Шота Руставеллі. Початок вересня, 1966 р. Художник Крістіян Рауд. Естонець, і т. д. Чий письменник, той готує «вечір». Перекладаються на різні мови світу письменницькі твори. Їх читають. Охочих слухати досить. Охочих виступати — теж.

Пригадую: «вечір» Яна Райніса. Читають. Переклади — на українській, вайнарській, грузинській, естонській, російській мовах. Чашка кави. Мусор: «Шо за зборіще?» Бачить книжки, перегортає: «Ян Райніс», — читає: «Шо за заграница? Націоналіст, предатель?» — «Ні, народний поет Латвії». — «Так чево же ви єво отмечаете?..» Знову мусор. Перегортають. Хтось: «Ніякої крамоли, всі видання — радянські». — «Ти мне не тяпкай, сам не без глаз! Разайдись!» Усі: «Не підемо!» Тягнуть з-за столу крайнього. Всі: «Залиште, ми не дозволимо. Ми п'ємо каву і відзначаємо письменника, якого вшановує «ЮНЕСКО». Два наглядачі і біля двадцяти зеків. Мусор: «Жаль, що нас не больше. Ви би понюхалі, бл...!» Мусор: «Даніель, я вас харашо знаю, ви будете атвечать за нарушение лагерново режіма». Даніель, високий і скуластий: «Хорошо, там где нужно будет! Когда нужно будет! — я отвечу!..»

Жити можна. Тут можна, як ніде. Якщо була колись найдемократичніша держава, то це був лише табір. Думай, як хочеш. Говори, як хочеш. Проповідай навіть розум горобця. Покараного — не карають. Кнут Скуенікс. У Латвії немає своїх таборів — мусять орендувати у мордовців. Кнут гладить свою руду борідку. Кнут заспокоїливо піднімає руку: «Куди поспішати?» У нього вічно з черевиків стирчать

онучі. Він витягає з кишені сухаря: »Посмачте губи«. Кнут сушить їх на батареї в цеху і сміється, коли хтось не може розгризти їх зубами. »Ви не зубаті, — каже він. — З вами мені буде важко розмовляти про щось«. Має смішну долю. Скінчив московський літературний інститут імені Горького. Працював у ризькій молодіжній газеті. Віршував. А потім отримав сім років за антирадянську націоналістичну пропаганду. Латвійську. Смішно. Кнотові смішно. Він сміється зі слова пропаганда. Бояться не пропаганди, бояться митця. Митець заперечує зло, митець прагне нового добра. Митця не розуміють. І саме це непорозуміння породжує ярлика. Наклеїли і — їдь на »курорт«. Гайд-парк і баланда. Добре, якщо виживеш...

Кнут погладжує руду борідку — це не скепсис. Людина — борець. Письменник — її вияв. Писати про те, як трамвай їде по рейках взад-вперед і не раз, в ожеледь, сходять із них. Мусить існувати інший світ, світ окремо створений, який щось несе, проповідує. Власноручно створена модель світу. Тебе не розуміють, не розуміють твоєї моделі, бояться її! Тебе чимскоріше хочуть десь заховати, ізолювати, бо ти несеш »анафему«. Бо ти протиставляєш »ідеальній« старій моделі — нову, яка, за своїм переконанням — ідеальніша. Що таке митець? Митець — це не красиво передати, відтворити природу, захід сонця і людину на його тлі. Це — ремісник. Митець, коли веде крізь природу, крізь захід сонця, людину на їх тлі. Він »диктатор«, він впевнений у своїй правоті. Митець мусить втікати з життя для того, щоб його впізнати. Мусить тікати з життя дрібов'язкового побуту, бо він розносить митця на частки. Митець мусить, як Демокріт, виколоти собі очі, щоб, нарешті, заглянути в середину суті, щоб пізнати її, щоб пізнати істину життя. Треба стояти вище над усім, над бурями і побутом. Тоді побачиш обрій того, що може й буде твоїм новим світом. У нас бояться таких митців. Їх розуміють, як небезпечних, а вони — соціально необхідні. За десять-двадцять років таких митців виносять на майдан і втішаються ними, як героями. Кафка, Джойс, Голдінг, Достоевський... За життя їх не розуміли, бо були тим диваком Демостеном, що відокремлювався від світу: залазив у бочку і там створював свої вищі субстанції. Але вони не тільки заперечили стару модель світу, вони створили нову, за яку тепер вхоплюються, як потапаючий за соломинку. Ідеться не про соціальну модель, а духовну, ту духовну, якою починають жити люди кілька століть загодя.

Кнут погладжує руду борідку і каже, що український Калинець — це теж своя нова модель світу. Він створив її на диво спокійно і глибоко. В нього можна увійти і вийти збентеженим. Можна його не розуміти, але це збентеження не покине тебе. Ти починаєш чогось дошукуватися. Знайдеш, щастя твоє. Ні, ти заперечуєш із своєї низькості пітекантропа його новий світ, ти накладаєш на поета тавро: »антик«. Ти викидаєш його із суспільства, а твої внуки раптом хапа-

ються за цей новий світ і ти розводиш руками. Мистецтво мусять творити митці й самі в ньому господарювати. Коли в мистецтво приходить господар інший — догмат — мистецтво гине. Мистецтво не терпить втручання невігласів, мистецтво — справа ювелірів, не ремісників.

»Коли входиш у літературу — чисть черевики«, — Вишня. Кнут: »Мистецтво творять вільні розумом. Закріпачений розум — це закріпачений дух. Закріпачений дух може створити лише геніальну модель закріпаченого будня, може відтворити його рамки і ґрати. Але він ніколи не зможе створити поступової моделі світу. Модель, до розуміння якої люди дійдуть потім«. [...]

Рафалович показує на небо і каже, що його можна так цікаво читати, як фантастику. Марс — жовтий, але не тому, що хворіє на печінку. Венера — зеленава, але теж не від злості. Вона добра, як лінивий кіт. Сузір'я Риби. Але на ньому нічого робити рибалкам. Кнут погладжує в теміні руду борідку: »Ну, що ж, хлопчики, — кому місяць, кому Венеру, а мені — час клеїти фанеру...« Суспільство ліниве і не хоче думати... Новий світ дзвону був для нього образою і безглуздом викликом. Дуель? Ха-ха! Тепер і сам цар сказав би, що дзвін — це потрібна річ, тому, що ще сто років тому казав Герцен. Коли зараз з'явиться новий »Дзвін« Кнута, Кнут різатиме сім років фанеру. Колись скажуть, що Кнут не тільки різав фанеру суспільствові, а й створив йому нову, набагато цікавішу модель. Це — пісня про незнищенність матерії.

А поки Кнут створить нову модель, Кнут мусить далеко від Латвії клеїти фанеру і сваритися з кухарями, що знову годують гнилою капустою. Кнут мусить задля своєї моделі вижити. А щоб вижити, хитрий Кнут вигадав собі Еврідіку. Він зривається ночами і біжить на подвір'я. Йому ввижається, що там стоїть вона, гарна і незрівняна. Не та Еврідіка, яку шукає по всьому світі мітичний Орфей з кафарою в руках. Це Еврідіка нова. Вона шукає свого Орфея. А він загубився в світі і клеїть фанеру. Кнут ошукано вертається у барак. Кнут розгублений, Кнут може не вижити. Тоді Кнут хоче перехитрувати себе, хитрого. Він пише незвичну поему про Еврідіку, що шукає Орфея. Ось вона йде —

Я не бачу тебе, я не чую тебе, — *Еврідіко!*
Та я чую тебе попереду себе, — *Еврідіко!*
Скрізь і завжди попереду себе, — *Еврідіко!*
Во віки-віків, — *Еврідіко!*
Моя мово, мої очі, моя кафаро, — *Еврідіко!*
Твій погляд був началом,
Твій погляд буде кінцем...
Еври-і-ді-і-ко-о...

Ніч і тьмяне світло. Другий ярус, а з нього довгі ноги. Кнут. З-за дверей чорна пляма наглядача. Можна бачити його злі очі. Наглядач чекає, наглядачеві обридло чекати. Тоді повертається... Кнут натягується, Кнут усіх ошукає. Кнута не знайде ніяка Еврідіка. Просто Кнут хоче примітивно вижити...

Вовк в інгушетів жіночого роду. Вовк — це батьківщина, її символ, її прапор. Коли інгушетів вивезли під час війни в Північний Казахстан, вовків теж у Вайнахських горах не стало. Вовки не могли жити без інгушетів, яких позбавили вітчизни. Вовки не хотіли стати прапором для чужинців. Вовки щезли з гір. Вони не пішли з інгушетами на північ. Лютий мороз, заметілі — горці лежали на дорогах, холодні, безсилі мерці. Горці не звикли до морозів, мороз нищив їх. Їх теплу батьківщину залишали вовки, там був новий господар і горці вимирали, як мухи. Алі цього не бачив, йому лише казав батько: «Алі, — казав батько, — Алі...» Більше батько не казав нічого. Він лише німо дивився поперед себе: «Нема вовків, Алі, нема...» А баба з вічно розтуленим ротом? Вона ступала в хату, а з нею і німий мороз. У баби вже більше двадцяти років не стуляється рот. Він зяє широкою ямою і не кричить.

«Алі, — каже батько, — У нас нема більше вовків. Нема вовків, Алі». — «Якби в нас пересадили стільки інтелігенції, як у вас на Україні тільки в 1965 році, то в нас не було б уже нічого», — каже Алі. Алі каже, що їх вся інтелігенція «пішла» не в тридцятому, трохи пізніше... У шістдесятому їм дозволили вертатися в гори, на батьківщину. Горці забивалися у свої холодні конури і не хотіли їхати. Горці боялися, що їх знову одурять, вони не хотіли їхати. Тоді ходили між ними інгушети, що хотіли мати своїх вовків: «Ідьте, горці, — казали вони, — на вас чекають вовки». — «Нема у нас вовків, Алі, — казав батько, — нема, Алі!» Агітаторів ловили і вони кудись назавжди пропадали. Але горці чомусь уже повірили, горці верталися до себе в гори, на батьківщину, і тоді, кажуть, у горах з'явилися вовки. До інгушетів прийшли вовки.

«Нема в нас вовків, Алі, — каже старий, — нема, Алі». Вже навчаючись у Грозненському педінституті, Алі чув: «Нема в нас вовків, Алі, нема». Потім Алі заарештували ще з одним учителем, старшим від нього вдвічі. За антирадянську націоналістичну (інгушетську) діяльність. Алі сказали, що він ще в тринадцять років був антирадянським: написав націоналістичного вірша. Їм хотіли приписати організацію з двох чоловіків. Головним хотіли зробити літнього вчителя, бо він міг мати вплив на молодшого. «Він на мене не впливав, — сказав Алі, — я на нього впливав». Їм дали по чотири.

«Нема в нас вовків, Алі, нема». «Нас не приймають на вузи, каже Алі, нас бояться учити, бояться, щоб ми чогось не зрозуміли. Народ не розуміє, він боїться, коли не має інтелігенції. У нашій мові немає

багатьох слів: воля, праця, немає слова інтелігенція. Нас двісті п'ятдесят тисяч. Двісті п'ятдесят тисяч. Двісті п'ятдесяттисячне стадо горців. Воно, здається, у Кафки ходило без голів. Горці: коли наш нарід і щезне, високо в горах навічно застигне скелет вовка. Велетенського вовка. Це буде останній вовк світу. Зловтішні горці».

«Нема в нас вовків, Алі, нема, Алі». — «Якби я знав, що завтра вмере моя мова, я вмер би сьогодні. Я не мав зла до жодного народу, ані до їх мови, але нам спричинили горе. Я можу показати рукою на тих, хто зробив цей злочин. Вони ходять поруч нас, ви їх бачите, в них усмінені лица. Вони зовсім не страждають від того, що загубили тисячі».

«Нема в нас вовків, Алі, нема». — «Мені було дев'ятнадцять, коли забрали. Я був гордий і, крім гордості, нічого більше не мав, я зовсім не знав, як триматися. Аж пізніше до мене підійшов слідчий і сказав: «Ти ведьош себя, сопляк, как шпион!» — «Ви маєте на увазі — стійко?..» Той старий поет ікс — все життя пройшов у тюрмах, у вигнанні з рідних гір. Той старий ікс повернувся додому кволим, як його нарід. Він помирав і сказав: «Я так хотів вам щось сказати, горці, я мав стільки вам сказати, горці». Він помер, так і не сказавши більше нічого, крім цих слів.

«У нас нема вовків, Алі, нема...» Алі, чорний, як його гори, він увесь мокрий. Алі ахає деталь за деталю на рейсмус. Алі шліфує. «Ви бачите ці жили? Чи може в них текти гірська кров? Хай вона тече у себе в горах. Їй нічого робити в океані. Чужому океані». — «Зек, подійдіте!» Зек підходить. Зек має гідне лице і мудрі очі. Цей зек із гір. «Почему ви, заключонний, не здароваетесь?» — на нього дві призми червоних очей. У них сині прожилки. Це мабуть, з перепонкою. Лице заплило жиром і увесь час перекошується. Це якась хижа маска. Маска жиру і людської злоби.

Біжать. Спотикаються. «Ваш бродь... ваш бродь... Хах, хах... ігг-й... тов... товар... хах... хах... товарищ... іги... товарищ начальник Дубровлагу полковник Громов... Спотикнулся — упав... Не ворухнется, очі з мольбою. Очі зі страхом: хех... хех...» «В бур!..» «За што, начальник, ттовар?..» — «На вас!.. Вот ваша, заключонний, как фамилия?»

«Нема у нас вовків, Алі, нема». — «Ви бачите ці жили? Чи може в них текти гірська кров? Хай вона тече в себе в горах. Їй нічого робити в океані, в чужому океані!» — «Моя? — Алі Хатагульгов». — «Не Алі, а заключонний Хатагульгов! Вам п'ять суток шізо!» — «За що, начальник?» — «Нада на другой раз здароватца з начальником!» — «Але ж у нас, у горах, вітати людину, значить — зичити їй здоров'я. А я не хочу зичити вам здоров'я!..»

Найзлочинніший народ у світі — українці. Вони найпідліші. Можна підійти і подивитися їм у вічі — вони підлі. У них щось таке живе, чого варто остерігатися. Українців остерігаються. Не остерігайтеся їх,

вони зроблять з вами таке, що потім сам дідько не вирозуміється. Бо вони найзаздрливіші в світі самостійники. Можете це серед них спостерігати. Вони дуже живучі. Наступить їм на хвоста, вони його залишають і втікають. А потім їх хвіст виростає удруге. У таборі вони почувають себе, як удома. Українець вивісить на березу сушити онучі. На березі не можна сушити онучі, бо вони їй не пасують. Ніякої тобі краси. Але спробуйте йому про це сказати! Підійде і покаже свої злочинні очі.

Ох, ці українці! Їх тут найбільше і тому вони такі нахабні. Вони, знаєте, такі не виховані. Але, якби лише тої біди. А то ще заздрі націоналюги щирі, де є можливість — там і пхаються зі своєю мовою. Зек-росіянин, зек-литовець, усі, знаєте, ні сіло, ні впало, а скажуть щось по-українськи. Якби тільки зеки, а то й мусор і той каже: гаразд, погано, лихо, добре... Через кілька років взагалі табір може перейти на українську мову. Кнут, той же говорить. Данієль говорить. Потім той фін — теж. А, знаєте, навіть на тій Україні ні разу не був. Це вже не націоналізм, а шовінізм. І взагалі, знаєте, ці українці ніколи не були націоналістами. Вони — шовіністи, і не приховують навіть цього. Але їх мусять ув'язнювати за націоналізм, оскільки в нас ще до шовінізму не дійшли. Статті такої, знаєте, немає. А коли буде, то тоді певне, що щезне це слово націоналізм. А то вони, знаєте, уже дуже маскуються за нього, дуже вже воно вигідне для них, і взагалі, що вони хочуть?

Хочуть, щоб Україна була самостійною. Добре, зроби їм самостійну, — так вони за кілька років асимілюють усі мови, а хто не підкориться, так вони всіх попересаджують у мордовські табори... Добре, що народ це розуміє і не допускає. А хто проти волі народу пре, так тих у каталажку. Хай там собі створюють, а то розперезалися. Так народ свій ганьбити в світі! А, знаєте, тут так придивляються до одного, до другого, до третього, а воно ж, собака, так і несе від нього...

І хитрі всі такі. От кажуть йому йти на політзаняття, щоб перевиховався, став, нарешті, людиною, хто ж йому зла бажає? А він — поза баракком і на стадіон, у футболік забавитися. Ну ж, анахтемська віра! Абож упаде животом догори в Гайд-парку! Так силком натягує від сонця. А, не бійся, верстат простояє і задні ніжки для крісел нефуговані стоять. Ти його за це в шізо, а воно відлежиться там п'ятнадцять днів, зустрічає, іде, ще й рум'янець на щоках. Де ти в біса взяв у тому шізо рум'янець, коли спиш на цементі? І ніяк не може звикнути до порядку. Є рада колективу, є секції внутрішнього порядку, культурно-виховна, санітарно-гігієнічна, спортивна. Ганятиме, як навіжений у футбол, а щоб у секцію поступив та ганяв від її імені, то дідька лисого.

Начальник його кличе до себе. Розмовляє, як з людиною, як рівний з рівним. Просить його, щоб перевиховався, щоб засудив свої колишні вчинки. І що? Мав би за це дострокове звільнення, мав би після півстроку посылку раз на чотири місяці, чотири листи писав би на місяць.

Ларьок — сім карбованців, замість п'яти. Та й начальники б поважали: А — ні. Не може, кляте насіння, упреться, як бугай, і мовчить. А, не бійся, де не треба, то так кричить, що оглухнути можна. А є ж таке, що вже порошно з нього сиплеться, а ще дівки не нюхав, не тримався за те, за що порядний чоловік може потриматися. Вийшов би, одружився б, на Донбас! В шахті міг би працювати або і в Казахстані — комбайнером. А ні — не покається. А як покається, то хіба ж його випустиш, коли покався на зінкові очі. Хай досиджує, раз такий мудрий. А живе ж яке! Ото сидить двадцять п'ять за свої справочки і виживає. Другий би разів десять умер, а воно живе. І як би то так жило, а то й ще на щось сподівається...

Це був такий приймний дідок, такий тихий, все попри стінку йшов. Як іде хтось, поступиться з дороги, ще й першим привітається. То був такий гарний дід, що у всі секції записувався. Я добре його пам'ятаю, такого сумирного. Раз він мені оповідав, що теж був колись упертий, а потім перевиховався й покався. Міг би отримувати посилки з дому, але йому ніхто не прислав, бо нікого не лишилося з рідні. Міг би й написати чотири листи на місяць, але теж не було кому. Міг би й у ларку »отоварюватися« на сім карбованців, але він уже за старістю не працював і не мав грошей. Начальство його дуже поважало. Переглядали навіть його справу. Він уже казав мені, що скоро вийде на волю. Я теж з ним тішився. »Так, так, казав я, ви скоро побачите волю«. А він одного дня взяв та й помер. Мені його було так жаль. Такий сумирний був дідок, приймний і так розумівся на житті. І відразу помер, як тільки покався. Це мене так здивувало. Поки не кався — жив, покався — помер. Щось тут було нечисте. Мабуть, він не сам із своєї волі помер. Я так і знав, що тут щось не так, бо коли його ховали, то навіть ніхто не вийшов діда проводити. Я один ішов, віддалік, щоб хтось ненароком не побачив, а то йди — дізнавайся, що завтра тобі вступують?..

Сміх у раю! Можна бачити Даніеля, як сидить біля зека, і зек щось йому розкажує. Можна зауважити, як слухає, як киває головою. Як посіпує губами. Лише ховає очі. Можна вилити себе з радістю і засмутити зека. Сміх у раю. Даніель бачив перед собою кабінет, якусь малу кімнату. Бачить вікно і шукає на ньому чужі лица. Даніель слухає зека і думає, що сміх у раю. Шукати в трамваї типажів, коли вони сидять поруч і кажуть. Можна вивчити з їх трьох слів цілі романи. Зек скупий, він розповідає усім тілом. Зек щирий і не знає, що його всього обкрадають. Юлія бере з нього все, що може взяти той, хто любить у своїх творах людей. Підмітить: за яких слів у зека підскакують губи. Чому зек не хоче волі, чому він про це всім каже, коли ж насправді марить нею ночами? Чому зек такий упертий і так легко дає себе обкрадати? Зек тягне чашку, зек просить розказувати вірші. Навіщо зекові вірші, коли він навіть добре не міг читати. Зек

обпирається на одвірок і слухає. Він дрімає і слухає. Досить перестати, як він ображено повертає голову. Навіщо зекові вірші, якщо він дрімає? Зеки дають себе обкрадати. Образи, характери. Це не табір злочинців, а якась клітка з типажами. Пиши скупими словами і постане світ, який схвилює, який притягне і відштовхне від себе.

Достоевщина. Глибока й правдива. Але в зека Данієля нема часу на роздуми. Він роздягнувся до половини і вганяє у шипорізний царгу. Данієль заробляє на баланду. Данієль мусить давати норму. Якщо не виконає — крик. Данієлю пахне шізо. До нього особливе ставлення. Доріжка в цеху. Між верстатами. Двом не пройти. Один мусить вступитися вбік. Начальник Кравченко. Він закинув догори само-впевнене безучасне лице і поволі йде доріжкою. Якби він пішов ліворуч, перед ним розступилися б верстати і штабені деталей. Начальник владний, а навпроти, по цій доріжці — Данієль. Три кроки, два. Хтось: »Данієль, не наступай на г...!« Кравченко спинився. Він здивовано скинув догори безколірні очі, ступив у бік. »Ти що, паadlo, в шізо за-хотел?« Це вже в спину Данієлю.

Сміх у раю. Нога за ногу. Зека стріляй, але він не піде швидше, — зек іде на роботу. Можна читати плякати, каже Юлій. »Собаководжатиє! Будьте отлічниками боевой і політической подготовки!« Ще при виході з робочої зони: »Воспитание новово человека — самое главное, самое важное при переходе от социализма к коммунизму«. »Данієль, почему не дайош норму?« Данієль мовчить. »Пачему не выполняеш нормы?« — червоніє на лиці і здригаються руки: »Даніє-ель-ель!..« — »Я вже сказав тиждень тому, що не розмовлятиму з вами доти, поки ви не будете звертатися до мене по-людськи: на »ви«.

Нога за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидше, зек іде на роботу. Можна простежити за нудними обличчями вільних. Вони ходять недалеко, за колючим огородженням. Вони сумні й нічого не виражають. Обличчя вільного — це абстракція, яку сором розшифрувати. Обличчя зека — це нерв на поверхні. Злегенька чіпнути його — повертається. Поволі, як і належить зекові. А за півгодини крик.

Сміх у раю. Можна вмерти з нього. »Данієль, чєво водішься с пазор-ними зеками, ти ж благородний человек, ти же писатель. Зачем ти лезешь в душу ворам?« Провисло з лівого плеча хєбе. »Мені так подобається«, виходить. Зек Данієль веселий, він умився і йде в ідальню. Його кличуть. Вахта. Потім мусор: »Узнайош?« Данієлів портрет, намальований Романом Дужинським. »Сматрі!« — каже мусор і ріже на дрібні шматочки ножем. Данієль сіпає губами, Данієль сховав руки в кишені, щоб не видати себе. Він іде по зоні, а йому кричать: »Данієль, куда лезешь на ражон?« Так, так... Через годину: »Таке відчуття, ніби різали мене, я чув кожною клітиною. Я мало не кричав. Я лєдвє стримався, щоб не кинутися на мусора. Я просто дивувався, як я зміг оволодіти собою. Це був не я«. Він не міг працювати на цілу зміну. Він

сидів в сушильці. Він казав: »Таке відчуття, що тебе четвертують, а голову весь час забувають, ніби зумисне, відтяти...«

Данієль! Чи мав ти ще якийсь гонорар за свої твори, крім чебе, що зараз маєш на собі? »У мені тече єврейсько-російська кров і піді мною чужа земля«. Так, так... Сміх у раю. Вчорашня істина сьогодні стала дрібницею, що не варта мисочки баланди. Вона б умерла з голоду. »Данієль, почему не работаете, а читаете газету?« — »Нет заготовок«. — »Так што, тогда газету читать? Ану, марш к мастеру за другой работой!«

Нога за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидко, — зек іде на роботу. Раптом льозунг: »Социалистическая демократия — высшая форма демократии«. А потім: »На свободу с чистой совестью!« »Кнут, счастье латишсково народа в дружбе с великим русским народом...« »Ізвіні мне за політику моєї крові, пожалуйста...«

Вечір. На другий складальний він приходить пізніше. Присмерк, комірки. Зеки, що курять. У просвіті вікна — червоне небо півночі. У тій красі є щось від думок божевільного. »Юлік, є по сто грамів«. Юлій повертає голову. »Так, так...« »Лак« — це душа благородного зека. Кефір — його вираження. Зек шукає себе в речі. А потім не може їх здихатися. І тоді — в комірку. »Юлік, є по сто »лачку«. — »Пазорние зекі!« — мусор увечері спить. Стомлюються навіть дерева. Зек вип'є і починає говорити. Тоді Данієль мовчить. Він удає, що спостерігає за просвітом — дивиться на червоне небо. »Ти щасливий, Юлік. Ти борешся з мусором стихами. А я же, б..., тупой, я только матом могу бороться. Я нікак на стих не пойду. Ти, просто, Юлька, сволоч, тебя мусор баїтца!« — »Заклучонний Данієль, чем ето ви мажетесь?« — »Ето« от мошки крем »Тайга«. — »Ану, дайте, проверю«. Мошка кусає немилосердно, бідна зеківська доля. — »Заклучонний! атдайте, слышите!« — Віддати — значить більше не мати. Данієль ступає на столик. Біжать мусори й офіцер. »Дай, посмотрю, еслі »Тайга«, отдам!« — Юлік ступив на землю. Його збили з ніг. Хтось люто бив по голові ногами. Хтось гупав чимсь важким: »На тебе, падло, »ви«; на тебе, падло, за заступничество, ето тебе инфаркт Міхаїла Сороки, ево тебе на лечение, ето тебе твой героизм!...« Данієль не кричав і не боронився, він лише затулив від ударів обличчя. Його відпустили, він, мов ідіот, ішов і усміхався. — »Вони бояться, що я поскаржуся і їм влетить, вони думают, що я поскаржуся«. Він тримає свою поранену руку на грудях. »Вони бояться, ці боягузи. В них прокинувся звір, і вони не могли з ним впоратися. Але це було б смішно, якби я комусь поскаржився. Я маю в собі біль і носитиму його, я не хочу його вбити якоюсь мізерною помстою. Біль тоді вмере, як вмирає любов до жінки, яку застаєш несподівано у ліжку з іншим. Цей біль потрібний мені не менш, аніж дивні зеки, що просять читати вірші і дрімають, коли їм читаєш їх. Сміх у раю. Я колись вийду на волю, я не хочу вийти на неї впорожні,

а перейти комусь дорогу, мов з відрами. Зробити когось нещасливим, коли переходиш з порожніми».

Подколки ліжко перекошується, перекошується другий ярус і зек сповзає на долівку. Він спить далі, підклавши під голову брудну руку, і лише потім піднімає голову й дивиться сліпо поперед себе. Він щось каже, якщо прислухатися, то вже не почуєш нічого. Це фата-моргана на стіні. Зек нікуди не сповзав, він далі спить на ліжку, на своєму перекошеному другому ярусі. Але його щось непокоїть на червоному тлі неба. Він підповзає до краю ліжка і дивиться на стелю. Тьмяно жевріє лямпочка. Кольори утрачення? Де я? Зек поводить кулаком по скроні. Він підводиться на кволих ногах і дивиться, як вони тремтять. Коліна підгинаються назад, і зек стерпає: як можуть коліна повертатися назад? Чому їх нічого не тримає? Тоді він бачить, що ноги безживні, що їх можна скручувати в тонкі жмутики і в'язати на гудзи. Зек завтра не вийде на роботу і тоді зек помре. Я не хочу вмирати, шепоче зек, я видужаю. Просто, ці кляті коліна — гарні зрадливці. Семеро зеків розкладають із газет огонь серед камери і наливають у миску води. І враз — зек лізе до лямпочки, зек гризе лямпочку. Темно! Лише теплий хрускіт. Я помру в цій теміні, шепче зек. Ярус знову не перехиляється і тоді зек починає плакати: крізь ґрати червоне небо осідає на бараки; троє зеків вирізають із ніг м'ясо і складають у миску. Горять газети і корчяться від виразки приречений зек. — «Ти все одне помреш, завтра тебе закопають, як трупа. Дай м'яса, га? Тобі ж усе одно, як тебе ховатимуть: з м'ясом чи без нього». — «А мені дасте трохи?» — «Щоб ти вижив?» — і тоді кривоногий зек падає нарешті на долівку і повзе до вогню: «Я би теж хотів м'яса». Зека б'ють у зуби. Тоді зек повертає голову до неба і глухо вие. Тоді зека починають бити. Зека б'ють по голові, бо зекові більше ніде не болять. А відтак крик: Я знаю, за що ми б'ємо зека — зек з'їв мою ложку. І тоді зек тягне зека під двері. Зек — епілептик, зеком починає кидати. Чути, як безсило б'ється його голова. Зек — епілептик. «Що ти зробив з ним?» — кричать йому. Зек усміхається, зек тримає в руці ложку: «Бачите, вона ще не встигла перетравитися! Я це знав» — і враз починає вити, підходить до вікна і вие. Гасне вогонь на долівці, і це вже від втрати. Зек відчуває втрату зненацька, як відчувають за три дні наперед лоскотання зашморгу на шиї. Тоді бачить — знадвору мусор. Він біжить у якомусь напрямку і тягне з собою санчата з газетами. Зек закусив до крові губи: «Треба вбити мусора, — повертається зек, — мусор має газети». — «Мусора не можна вбивати, за мусора вишак». — «Так що, нам не їсти нашого м'яса?» — І вражено вмовкає: на них, просто на них мчать двоє просвердлених у стіні очей, — то очі маленької, вгвинченої у кут тваринки, що опирається. То очі маленької тваринки — зека Даніеля. Маленької і меншої за іржаву парашу.

Чай замерзає за півгодини. Маленька піч, здається, не гріла, а морозила. Олександр Мартиненко зривався з нар і підходив до дверей. Він гримав у них і лаявся, як можуть тільки лаятися зеки, доведені до відчаю. «Гади, ви що, хочете, щоб ми одубіли?» — Тоді і я злазив із голих нар. Ми гримали, як можуть тільки гримати зеки, які хочуть бодай якось зігрітися. Підходив заспаний мусор: «Што-о, чєво арьош?» — «У нього виразка, кричав я, — йому треба лікаря, він мучиться!» — «Будя, будя...» — наглядяч відходив і тоді ставало ще моторошніше. Олександр качався на нарах: ця нелюдська мука — виразка шлунка на морозі. Подеколи підводився і невидячими очима дивився перед себе. Тоді сковував жак. Ніч. Мука. Холод. Виразка. Яке щастя, що немає на голові волосся! Волосся б примерзло до нар. Примерзле до нар волосся. Ми зриваємося і знову гримаємо в двері. Ми хочемо дожити ранку. «Гади, дайте матрац!» — «Будя, будя», — бурмоче наглядяч. Чути, як відлунюють порожнім коридором неквапні кроки.

Потім — це вже зранку — оперпрацівник київської КДБ: «Ви знаєте, чого ми вас перевели з табірної режиму на тюремний?» — Мартиненко підводить запалені безсонням очі. «Як нам стало відомо, ви зовсім не покаюлися. Ви отримали своїх три роки і, мабуть, вам тут так сподобалося, що бажаєте залишитися назавжди?» — Мартиненко відкинувся на спинку крісла. Опер уг'явся у нього примруженими очима. Опер: «Ви можете відпиратися, але нам відомо, що ви далі дотримуетесь своїх націоналістичних поглядів і висловлюєте їх у своєму оточенні». Тоді Мартиненко: «Я не знаю, що вам відомо. Я знаю, що ви всемогутні, як манекени на вітринах. Однак, мені це до лямпочки. Ви скажіть, чому нас заморожують у камері? Чому мені заборонили давати ліки? У мене ж виразка шлунку, ви знаєте, всемогутні, що таке — виразка?» — «Спокійно, спокійно, все виясниться...»

Поки «вияснялося», нам видали два матраци: на одному спимо, другим накриваємося. Мартиненко каже, що так можна жити. Що націоналісти не такі вже й приречені люди. Він ледь визирав з-під матраца, можна бачити його ніс і чути «Свгенія Онегіна» Пушкіна. Він читає його напам'ять цілу ніч. Він читає по три варіанти одного розділу. Я вражено всинаю. «Но вреден север для меня...» Мартиненко — теж талант, мати таку пам'ять! Всіх українських поетів напам'ять і цілого Лермонтова. Спи, пам'ятний, Олександрє.

Опер зі Львова, капітан Марусенко, виголене, симпатичне обличчя, усміхається: «Що, трохи мерзнемо? Я познайомився з вашим ділом. Там чимало неув'язок, багато наплутано і, взагалі, складено юридично невмотивовано». — «Тоді за що мене тримають? А чого ви з собою Новиченка сюди не прихопили? Він на з'їзді письменників України виступив з такою промовою, за яку я мав би не менше семи років. Якось ви цікаво розділяєте долю людей». — «Та, знаєте, всіляко буває. Але ж не думайте, що ті письменники такі вже й сміливі. Один зробив,

а інші з кущів визирають, як там завтра покаже». — «Але не бійтеся, — кажу я, — той Новиченко після своїх форсів, якими він перекреслював цілі покоління українських письменників, може собі дозволити й таку забавку. Це таке собі, знаєте, на старості літ кокетування з молодими читачами...»

Капітан Марусенко підсунув папір: «Підпишіть!» Читаю: «Дотримуйтеся колишніх націоналістичних поглядів і висловлює їх...» Підписано начальником Дубровлагу і ще кимсь. Кажу: «фабрика діє». «Ну, якщо вже так хочете, я можу це закреслити». Опер перекреслює, де йдеться про мої погляди. Допишує: «Осадчого закликали сюди за власним бажанням». Дає знову підписати. Пишу: «Така сама фабрикація, як і все моє »Дело Но. 107«...»

Зека важко чим-небудь здивувати. Скажіть йому зранку, що в Америці — світова революція, він скаже: «Ну, гаразд, я пішов...» Скажіть зекові, що хтось проковтнув дві партії шахів і запив двома ложками, зек зводить очі: «А ложки дерев'яні?» Скажіть йому, що в фанерному хтось, нарешті, впав в окріп, у якому мочили колоди, він скаже: «Нарешті поставлять перегородку». Зека важко чим-небудь здивувати: Зек стоїть і знає собі ціну. Зек скептик і сам любить пожартувати. Але скажіть зекові, що хтось десь чув про амністію і в зека починають дрижати руки. Зек не відпустить вас доти, поки не дізнається про амністію все. Хтось сказав: «На честь 50-річчя буде амністія». Це, нібито, хтось вичитав у «Нойес Дойчлянд». Що, нібито, хтось передав через рідних, а той займає відповідальну посаду. І тоді зек забуває про все: зекові не працюється, зекові не їється, зек тихий і дуже щирий. Навіть зеки-скряги витягають із сховку прихованих сто грамів з «лачку» і тягнуть вас у комірку: «Слухай, а що там чувати з амністією? Тут кажуть. А я знаю. Ти пий. Слухай, а все-таки п'ятдесят років, треба чимось відзначити». Є скептики. Ті: «Дуй на kota в мішку». Тоді до нього: «Ти, пазорний зек, заткнись. Ти уже в свой живот не віриш. Это же не що-нібудь, это же 50 лет!» Тоді скептик починає сумніватися і починає сумніватися, збитий з пантелику, «віруючий». Круговерть. Позаяк кажуть про амністію, очевидно, буде. «Он — парашу пустили, дочка Сталіна Алілуєва втекла». Ще ніхто не знає, а зек знає. «Так параша, скажи параша?» Десь хтось комусь сказав правду. За неї — ніж. Виходить: зекові амністія, зекові запахло волею, зек ледве ходить. Нога за ногу. Геть розніжився. Довідались про число, коли передаватимуть. 19-го травня. Все затихло в очікуванні. Вже не питаються, бо 19-го вранці — до «брехунців». Останні вісті. Шоста нуль-нуль. Диктор: «Председатель госбезопасности при совете министров СССР товарищ Семічасний освобождён от занимаемой должности...»

Для зека немає більшої радості за ту, яку приносить йому побачення з рідними. Зек тоді ретельно виголює щоки і чистить зуби. Зек іде в

кравецьку майстерню і прасує себе. Потім зек просить у Івана Герєги квіти. Зек тоді сідає і думає, де зашити гроші. Йому підказують, радять, бо — це чай, чорна кава, цукор... Зека тоді всі поважають, а зек переживає, як новонароджений. Це вже традиційно. І раптом: не до зека приїхали, а до зеків. Хтось каже: приїхав Іван Світличний з Києва. Суєта. Бігають і розпитують усе про нього. Чули і так, але дай щось почитати, кажуть, талановитий, мужній, кажуть, загнали його в собачу буду, ніде не працює і живе на самих сухарях. Це ж гірше за табір! »Я його вже бачив, такий у шапці, біля переходу стояв і дивився«. У зеків переполох: уперше за п'ятдесят років приїжджає до зеків український літератор. І приїжджає — не як Тарас Мигаль колись приїздив. Ідуть на роботу. Нога за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидше, — до зеків приїхали. Світличний стоїть за дротяним огороженням. Ми підійшли з Даніелем. Почали перегукуватись. Мусор: »Атайді, сука, шізо получіш«. Хвилина. Пішли. Світличний стоїть за дротяним огороженням. Йому кричать: »Олексійовичу, переходьте до нас, у нас краще!« — »Пішов би, але не пускають!« І тоді зек каже: »Кричиш, а перед очима не бачиш дровів«. Кнут: »Це ти з радості зламав стару модель світу«. Потім зек розгублений: приїздить ще київський художник Веніамін Кушнір. Це вже виклик! Кушніра забрали на вахту, обшукали і сказали: »Немедленно убірайся вон в свій Київ!« Не встиг »убратися вон« Веніамін, як приїздить Надія Світлична. Зек забув про параші, про амністію, зек живе волею...

Аж нарешті квіти в руках, зек іде на вахту. До зека приїхала дружина. Зека обшукують і обшукують його квіти. »Ви, Осадчий, хорошо себе ведіте!« Побачити дорогу людину, забути про все. Здається, більше перед очима немає дротяних загороджень. Кнут: »Це ти з радості зламав стару модель світу«. Зек живе новинами, він вбирає їх, як губка воду, і одразу ж забуває про них. Він їх згадує через тиждень, коли радість ущухне і стане на свій фундамент старий світ. Дружина мовчала б, і тільки — аби дивитися. Зека тішать слова, зек не звик до тиші. Дружина: »У нас на географічному в університеті трапилася комедія. На історії КПРС запитали у викладача студенти про арешти 65-го року у Львові. Викладач: »Їх посадили і правильно зробили, вони хотіли відокремити Україну від СРСР«. Потім перейшли до лекції про територіально-адміністративний поділ СРСР. Дійшли до пункту: »Кожна республіка може згідно з 17 статтею Конституції СРСР відокремитися...«. Сміх. Студенти сміються, а викладач розгублено кліпає очима — він нічого не може зрозуміти...« Я згадую цю розповідь згодом. Заходить представник КДБ України Геращенко: »Що ж, ваш чоловік так уперто не хоче повертатися додому? Ми його заганяємо до сина та дружини, а він — не хоче«. На зека — здивовані очі. Зек: »О, це лише маленьке помилування. Визнання т. зв. своєї »вини«. Зек ніколи не був ввічливим, він завжди вигадує собі біду. Представник: »Досить йому

написати, і він — вдома». Дружина: «Нічого, я почекаю». Чекати дружині і чекати зекові. Кому важче? Зека живить ідея духу, дружину — зекове повернення. Представник з порогу: «Сказати на вахті, щоб дозволили передати вашому чоловікові передачу?» Зек поштивий, зек і голодний — поштивий. Він лише боїться бути смішним і опускає голову. Він так і розповідає: вони підлі. Досить комусь написати помилування, як переглядають зекову справу і за визнання «вини» додають строк. Досі зек усе заперечував, а тепер зек може сидіти з «чистою» совістю. Вони люблять пограти на нерозумних почуттях жінки.

У жінки багато від інстинкту мавпи, вона подеколи багато не розуміє, вона оприкрює зека. Зек і голодний — поштивий, він опускає голову. Той Сукноваленко ще не пнеться на колюче огородження, але від того йому не легше. Представник розраховував на інстинкт мавп. Він сказав його дружині, що Сукноваленка випустять, якщо напише прохання про помилування. Зек опускає голову: «Навіщо?» Зек має вину? Зек дістав шість років за те, що склав пропозиції, як поліпшувати ганебний стан сільського господарства. Зек може його поліпшувати в таборі, тут ще більший занепад. Жінка перервала побачення і залишила Сукноваленка. Він ще не пнеться на колюче огородження, але від того зекові не легше: дружина відреклася від нього і вже три роки не відповідає на листи.

«Так, сказати на вахті, щоб дозволили передачу?» Не смійте зека принижувати! Він навіть голий — поштивий. У зека дуже мудрі очі і сидять вони дуже глибоко. Мусите з ним рахуватися. Зек обтягує поношене чебе, зек гордо ступає з вахти: він обійдеться без посилки, баланда — теж радість, якщо її творчо використати...

Цвинтарний склеп або склеп на цвинтарі — ліворуч од малої дороги. Мала дорога підходить до трави і спиняється, дорога вертається назад. І тоді в склепі зворуха. Загнана тиша. Тут так темно, що не можливо відрізнити її від тиші. Мрець устав з труни. Прокляте життя, каже мрець. Стільки лежати і раптом подумати про щось. Можна сісти на труну і дивитися допереду і позаду себе. Знати грабареві: дорога доходить трави і там мусить звертати назад, бо ліворуч — склеп. Тоді закинути руки на голову. Засягти подиху. Тамувати і злитися на грабаря. У грудях — завихрення. Чути, як виходить неспокій. Мрець вовтузиться біля труни — хтось зігнав із неї мерця. Тоді він починає бігати по склепові. Він думає щось. Чути, як десь звертає дорога. Хтось винен: грабар чи трава? Хтось вовтузиться біля труни. Хто? Це я, думає мрець. І поспішно відходить. Він чує неспокій: чисте полотно, пляма збоку і хліб. Тоді виникає хвилювання. І тоді забивається назад у труну, накидає поспішно віко і завмирає: у надтріснутому віку впихається палець проміння. Ось він уперся в долівку і повз по ній. Соняшне гадючення... Тоді починається віко і звідти визирають розчавлені оченята: мрець забув про них. Смішна поява творця: дві

блакитні смуги, що нікуди не ведуть. Плюма, що нічого не виказує. Але досить зішкребти верх, як низ кудись сповзає. Тоді склеп... Зек колінкує і ловить соняшне гадючення. Він падає на нього, а відтак розуміє: зек кволий і насправді утікає від стіни. Показати його на тлі дзвіниці без дзвонів. Хай буде маленьким апостолом збоку і означатиме дзвін. Хай по ньому чимсь колотять або він колотить. Дзвіниця тоді — вираз склепу, де не відрізниш тиші від теміні.

Світ один, його лише вигадують по-різному. Створити йому нову модель. Хай буде предтечею застережливо піднята до грудей рука. Тоді Кнут сповзатиме кудись убік, якщо дзвіницю відрізати від нього двома блакитними смугами, що нікуди не ведуть. Але настирливо стоять перед очима. Погнати десь позад коня. Зек почув тупіт і скwapливо кинеться ліворуч. Він згадає вуздечку і горб. Мій кінь, подумає зек. Він побіжить до коня, а на коні — вершник. Георгій Побідоносець зі списом. Такого не скинеш з коня, щоб утекти на ньому.

Зек повертає голову і тоді бачить склеп. Хто там вовтузиться коло труни? Це я, думає мрець. Сказати Василеві Підгорецькому, що він смертник. Що дві смуги, блакитні, як нерозрізненість тиші і теміні, відрізали його від коня? Смуги, що нікуди не ведуть, але тримаються поля і трави? Тоді — спіймати соняшне гадючення. Хай не лазить по склепові. Впасти на нього.

І тоді зек бачить, що насправді утікає від стіни. Показати, що вона чорна, чорніша за тишу. Показати, що на ній маленьке загразоване віконце. Хай під стіною маленьке обличчя — обличчя на зекову потребу. Хай зек думає, що то він за стіною, що за вікном, поза ним. Тоді — утішна людина: ясні очі Михайла Сороки. Не малюйте мене в хебе, я не вічний в'язень. Він робить два кроки вперед і сходами зійде вниз. Хай там буде річка. Але якщо придивитися: дві блакитні смуги відтягли його від неї. Смуги, що нікуди не ведуть. Хто там увесь час вовтузиться біля труни? Це я, думає мрець. І тоді зек Сорока бачить маленьке віконце з ґратами. Воно ззаду, воно спереду, воно збоку. Зек закидає голову догори і бачить дорогу, що вперлася в траву і повертає назад. Тоді зекові не треба малювати руки. Він би затулив нею обличчя...

»Ви молод, Панас Заліваха. Ваша молодість пагубит вас, як пагубіла многих. За ваші картини в свойо время — к стенке. Я не разрешаю вам больше рисовать!« Цензор, опер. Намалювати їх маленькими, щоб ловили соняшне гадючення? Щоб відчули, як відступають від стінки? »Я на етот раз вам ещю пращаю. Я просто брошу вашу мазаніну под печку... А может і не нада ету картину резать, пусть ейо место в Третьяковке...« Мусор, з ногами — замість рук? Загнати вагонетку в котельню, забитися в кут, щоб майстер кричав: »Падлец! Заліваха!« Вирізати на лінолею білу жінку, що носить чорне вбрання? Можуть дати пізю, але це годі. Хто там вовтузиться біля труни? Це я, думає

мрець. Зек дивиться на картину і сідає. Картину не можна дивитися стоячи. Треба сісти і сидіти так, щоб дві блакитні смуги уперлися у склеп. Тоді ясно відчуваєш у собі дивний неспокій, а за тим соняшне гадючення. Треба його спіймати, гадкує мрець. Просто, засісти на долівці і буде видно. Треба лише не наполохати його, щоб не втекло. Можна зайти його від стіни і гнати до труни, де може бути якийсь невеличкий угнутий кут, і там спіймати. А якщо йти просто від труни і на нього? Ні, тоді можна ненароком наступити.

Хто там ворухнеться біля труни? Це я, подумав мрець. Соняшне гадючення, воно дримає, але де та клята шпарка, крізь яку воно пробилося? Якби його засягнути, то можна було б пильнувати там. Звідки входять — туди йдуть виходити. Воно не проминуло б тоді його рук, те соняшне гадючення. Але хто там щось бурмоче? Це я, подумав мрець. Я геть стомився і на ніщо не здаюся. Я навіть не можу усе, як слід, обмірковувати. Те соняшне гадючення. Я можу перепочити, я вже встиг притомитися, відповів собі мрець. Він сперся на труну і заліз до середини. Як тільки спина торкнулася дна, віко упало. Мрець підозріло підняв голову: гуркіт щось нагадував. Не може бути, подумав він. Він торкнувся рукою і натиснув. Зачув, як десь побіч коливається повітря. Воно поза труною, поза віком — помислив мрець. Треба лише позбутися віка. І тоді мрець дізнає свою приреченість: Я не доглядив десь, певно там, де дорога вперлася у траву і стала повертати назад, за цей час я встиг спізнитися, — цього було досить, щоб соняшне гадючення вискочило і віко зсунулося назад... І тоді мрець з усієї сили натиснув на повіки очей.

Зек перестає бути зеком, коли втратить голову. Безголовий зек не може їсти баланди, ані працювати, такого зека слід віднести на цвинтар. Коли зек безногий чи безрукий, він не перестає бути злочинцем. Пустіть безногого зека додому, він не перестає бути злочинцем. Пустіть безногого зека додому, він зіпнеться на балькон і робитиме звідти державні перевороти. Ні. Зек мусить досиджувати свої роки і думати про цвинтар. Старпер мусить повірятись цвинтару. Старий пердун. Коли приходить весна — всім легшає: старпери не засиджуються у секціях, не вигрівають смороду. Мусор минає секцію і вдає, що нічого не помічає, коли ракетчики сваряться, б'ються або тягнуть надвір матрац. »У-у, гніль, реактивішкі виползают на передовую«. Старпер. Старий пердун. Сімдесять і більше років. Спить з розплющеними очима: боїться, що хтось задушить. Коли лається, заплющує їх, щоб надати голосові сили. Деколи, коли дуже розпече сонце, зек кидає матрац і повзе, як жук. Він втрачає орієнтацію і дуже дивується, коли бачить, що після своїх поневірянь знову потрапив до свого матраца. Зек би втік на волю, але той клятий матрац!..

А то вже — розпускаються берези. І тоді кожна з них — смішна лелека, обвішана баньками. Коли наточується соку, зеки співаються.

Мусор не боронить такого «алькоголю». Але сік не солодкий. Кращий за воду, — берези всередині трухляві, — пити можна. Особливо Анатолій Шевчук полюбляє. Мудрує. Колись приніс свіжий огірок. Звідки? З Іващенком прокопали за фанерним цехом маленьку грядочку і посадили редиску. Господар. А ще брат Валерій привезе «золоте руно», тоді раювання. Кожен — чи курить, чи ні — затагується пахучим скрутом.

Яваські будні. Яваський кіш. Від року до шести. Переважно »З приводу процесу над Погружальським«. Зі Львова, Києва, Івано-Франківська, Луцька, Житомира... інженери, вчителі, викладачі вузів, наукові співробітники, літератори, робітники, лікарі... Яваський кіш. Без гетьмана, але кожен зі строком. Зважити. Всі зеки тягнуться до українців, — їх тут найбільше і всі, переважно, інтелігенти. Інтелігентів люблять, якщо вони не »суки«. Можна побачити у Яваському коші китайця, грузина, вірменина, татарина, естонця, литовця, єврея... У таборі — безліч плякатів, що закликають до дружби. Плякати допомагають дружити зекам різних національностей. Вони тримаються в біді і ніколи не бажають добра своїм ворогам. Спільна доля. Спільна приреченість і спрага — вижити. За будь-що. Майже п'ятнадцять національностей. Як на волі. Можна побратися за руки і піти на чорну каву. Зеки п'ятнадцяти національностей і майже стільки ж національностей — мусорів-начальників. Вони не тільки читають заклики до дружби, а й ретельно виводять їх на щитах.

Ленінградська група марксистів. Шість на одинадцятому. Ронкін, Смолкін, Йоффе, Гвенко... Були інженерами і науковими співробітниками технологічного інституту. Видавали журнал »Колокол«. Послідовники Герцена, чисті марксисты. Склали свою програму: ідеальне застосування теорії Маркса на практиці. Виступали проти бюрократичної верхівки. Мають — від двох до десяти. Заступник начальника II-го табірної відділення капітан Йоффе потирає чоло — ніяк не міг зрозуміти молодих ленінградських євреїв. »Слушайте, — казав, він, — ви не імелі харошево зароботка? Ви не імелі што кушать?« Тоді він підходив ближче й казав: »Слушайте, вот я, просто єврей, еслі би не советская власть, — так бил би я когда-нибудь заместителем начальника?..«

Той навіжений чоловік, — змахнув з чола піт. Не підвести зору, коли очі стоять повиш залі. Закинути назад гриву волосся, — малий художнику, вуличнику або професоре. Спертися на стіл, — заспокоює, коли нема підстав хвилюватися. Стояти проти людей і казати їм: »Hi!« На той кшталт, що за чесність, це не анахронізм почуттів. Казати: »Hi!« Дивитися увічі, — хай відводять, коли поза залом обмаль високого глузду. Коли поза залею і в залі тотожність. Тотожність живота і мозку. Зворотний віраж. Відкинути личину і сказати: »Hi!« Хай казаться, якщо не лихі. Хай більше їдять: їжа втихомирює нерви. Стій

коло мене, не бійся, роки не завада, ми виживемо, хоч поза, перед, від, за — мури. Духовна їжа — духовна мука. За тим віражем — дві краплі поту. Хай прокурор вибачить: »Ні!« Судді, — поза, від, з-під, — хай »вибачать«. »Ні!« — приятелю адвокате, не зліться, всі отримуватимуть свою зарплату, хоч і потяглися якось до правди й честі. На все нагрімали, вас залякали вулицею, бути вам вдячним за оборону, пам'ятати про мій борг усі шість років. Свідки, трохи залякані, трохи — узяти на себе чуже лихо, непотрібне, лихо людське — не лихо суспільне. Проте лихо суспільне — людське лихо. Не треба. Маю гонор, гонор попри себе, малого. »Ні!« У суддів новий клопіт: упертість звинуваченого. »Ні!« Скинута догори голова. Пронизливі, запалені хворобою очі: »Ні!« Демон. Шевченко і матір, що б'ється об зачинену браму тюрми. Та мати. Як подеколи важко стояти довго з велично закинутою догори головою. І враз — маленька мила людина. Можете розмовляти з нею про пташок і втішатися людською наївністю.

Людина-демон і людина-невинність. Непокірливість злу і непокірливість в'язневі, що стоїть поряд і чекає на розвагу. Таких ненавидять. Судді, прокурори, слідчі й... таким мстять. Маєте, Михайле Масютко, шізо. Визируйте з-за ґрат і втішайтесь Божим світом, що поза вами, на стінці. Пригадую: у Михайла виразка. Декілька грамів цукру з пайка кожного. Передати йому в шізо. Мусор: »Ану, покажи!« Цукор сиплеться у сміття. В'язень із червоним обличчям. Масютко: »Нічого, виживемо і без глюкози. Глюкозу — спортсменам, хай ганяють м'яча. Там потрібні сили. Сили — навіщо їх в'язневі? Щоб не міг спати? Я не маю за собою ані краплі вини і кричу: »Ні!« Шість років таборів за »ні!«? І тоді піднімається прокурор. І тоді піднімається суддя. І тоді піднімається мусор: »Ні!«? — »Ні!« — зек Масютко закидує голову: »Ні!« Він не бачить, що в глибокій котловині. Що »ні!« летить і відбивається од стінки, що »ні!« повертає вбік, що »ні!« повертає назад — грізне кубильце луни: »Ні!« Він бачить, як воно мчить просто на нього. Він задкує і враз відчуває себе на стінці, перед і позаду. Він розпластується на ній, — руки, ноги, голова. А спереду мчить, або ні, відбивається, або мчить розчехнуте, громіздке, що обов'язково зітре — »ні!«

Залишилося два місяці. Два місяці — і на волю. Ці дні зек проводив у якомусь оціпенінні: два місяці — і Львів, Львів, дружина, син. Зекові тоді погано спиться, у зекові усе перевернулося, і зек починає ганебно розм'якати, як віск. Зверніться до нього, щось скажіть йому, і він почує за третім разом, — зек усамітнюється і відходить в інший світ, у світ волі.

Мене викликали і сказали збирати свої шматки. Так рано? Я ще не відбув свого. Зекові ніхто нічого не пояснює, зекові кажуть збиратися в дорогу. Чийсь здогад: закінчується строк, переглянуть у Києві справу і додадуть ще строк. Два роки для політичного, то дуже мало. Але й більше п'яти не дадуть. Заспокійлива ерудиція.

Прощання з друзями. Відчуваєш себе ніяково, залишаючи когось у таборі. Таке відчуття, ніби ти винен, що виходиш на волю. Цей Василь Михайлович Левкович. Підбіг і простягає кульок з цукерками. На п'ять карбованців. Зек міг би за них жити місяць. Але зек щедрий, зек ніколи не думає про себе. Ці чуйні люди зі своїми двадцятьма п'ятьма роками таборів...

А потім льозунг: «На свободу с чистой совестью». Вузьколінійка. Потьма. Та ж камера. Але вже з новими зеками. Нема кефіру — молоді: «Сталіца. Вори в законе. Фраера». У перший день, як пішов на прогулянку, «пройшлися» по валізці. Базарять. Невдоволені: зек везе самі книги. Далі: осібне «купе» і дальня дорога. Рузаївка. Харків. Сприймаєш самі назви. Усе кудись пливе стороною. Двадцять днів залізниці. Можна втелепатися з самотності: один політичний в'язень на увесь вагон. Усім цікаво. Зеки: «Чувак, не спеші, када ідьош в туалет, дай пасмотреть на себя. Антіресніе ви, палітєческіе. Кукуруза-вод Хрущов сказав, что нет палітєческіх, а ані, віш, катаютца по железной...» Конвой — молодь. Мабуть, їм по двадцять: «Ти що, на самом деле — політєческій?» Двадцять хвилин стоїть, дивиться. Вперше, чи що? «А тебя за шо — переварот хател сделать?» — «Да, хател міністром каналізації стать». — «Ну, я і знав, що вас просто так не садять». І знову дивиться. Стоїть коло сітки і покашлює.

Ці політичні завжди мовчазні, нехтують розмовами... Нарешті — Харків. Знайомий коридор, відчути той запах... «Всю Россию ісколесіл, а такіх зверскіх пересилок не встречал». Вівчарки. Того «в законі» пригадати. Череватий наглядач: «Еті мне вішні...» Такий не впізнає: одні безучасні оченята на масивному кріслі лица.

Завели до майора. «Я ні по какому вопросу. Просто посмотрел вашу карточку і обратіл вніманіе на вашу молодость. А потом — еті два года: што можно совершіть за еті два года?» Я розкакую. Він пильно слухає і покивує головою. Я бачив усміх, хитрий усміх на його обличчі. «Да, — сказав він, — іспортілі вам только жізнь, я всьо понімаю. Но відіте етот мундір — він пом'яв у пальцях гімнастюрку, — та протів ево честі нікогда не папрьош (запомніте ето)... Да, но я верю, что в Советском Союзе ви найдьоте правду». Мені особливо запало в пам'ять «найдьоте». І те, що він сказав його якомсь протяжно. Він викликав наглядача: «Дайте Осадчему (здається, він сказав «товарищу Осадчему») лучшую камеру на третьем етаже і выдайте постель». На пересилках ніколи не видають постільної білизни, але мені видали. Камера була сухою. Я сидів і читав; на пересилках не дозволяють видавати книг, але цей майор... Дивний світ людей... Їх ніколи не зрозумієш, і лише почасти вдаєш, не підозрюючи, що одночасно фальсифікуєш їх світ. Примітивно. Махмед. Не пам'ятаю прізвищ, але знаю — казах. Був викладачем діалектичного та історичного матеріалізму в Алма-Аті. На п'ятому році своєї праці вирішив залишити університет. Він написав

заяву, що його погляди розходяться з програмними твердженнями предмету, який читав. Він почав шукати істини в матеріалізмі, він не заспокоювався і звертався до авторитетів в Алма-Аті, а далі в Москві. Там йому сказали після чемного прийняття, що в Махмеда немає глибокої теоретичної підготовки. Є ерудиція, є знання, але немає принципового розуміння глибини матеріалізму. Махмед приїхав додому, а через кілька днів його «відрядили» на сім років у Яваський табір дійти цієї глибини. І Махмед, зовсім несподівано для себе, нараз заспокоївся. Він став флегматичним зеком, його довго полишив творчий неспокій, тільки коли дають на вечерю гнилу капусту — Махмед увесь збуджується і лається на кухарів, полишаючи засади діалектичного й історичного матеріалізму.

Або ще одна дивна людська примха. Якось розповідали, що селянин з Івано-Франківщини ще під час війни закопав у себе під стайнею танк. Понад двадцять років ретельно змащував його, вичищав від бруду та іржі, ніяк не міг утриматися від спокуси: працює танк, чи ні? Якось не витримав і серед ночі завів. Лише на якусь мить, але й цього було досить, щоб від селянина відібрали його танк. Селянина тепер так, певно, чекає, Явас. Така дивна прихильність до речей, яку годі дібрати...

Митець зробив на тюремному вікні знадвору дерев'яний дашок. Він міг його поставити за звичаєм, щоб приховувати суть тюремного вікна. Але він зробив інакше. Він поставив його з певним умислом, як ставлять у кімнату сміху криві дзеркала. Це можна було простежити, як доходило сонце під вечір. Досить мені глянути на запіл, як відчуваю на собі дивний згін тіла, — на тинькові виразно плавали замислювати ґрати, червоні, як розчохнуте стегно тварини. Я заворожено зазираю за червоним місивом ґрат, я виразно бачив, як з них скапує на діл густа червона кров. »Куди їй скраплювати?«, — подумав зек, і гіркота огорнула його. »ґрати плачуть«, — і тоді зек одвернувся в кут і його заспокоїло від сміху. Зек здригався у сміхові й опівночі, коли давно вже зайшло сонце...

Київ. Столиця вітрів, каштанового зілля і дивом уцілілого Володимира з хрестом на своїй горі. Дивиться на Дніпро, який вже не тече. Добре, що з хрестом: спокій і задума. Хрест на задуму причастя. Від гріхів, які втратили його. Ловити рибу на гачок і випускати назад у річку, хай живе. Після гачка? Вижити після мільйонів причасть? Все! Чути, як тремтять на кінчиках пальці. І Голуб: »Як, приятелю?« — »А добре! Будете мати лист і новину«. — »Дякую, шановний! Там що, ранок?« А ранком — кабінет слідчого. Можна сісти в крісло, закинути ногу за ногу і не зрушити з місця. Можна дрімати з відтуленими очима. Зека викликають, зек сідає. Зека ні про що не питають, тож зек не думає. Золота анемія. І зек дрімає з розплющеними очима.

Майор Литвин закладає руки за спину, повертає голову. Я не дримаю, я просто мовчу, бо що я маю повідати? Півгодини. Година. Зек нахабно позіхає. Не затулюючи очей. Тоді витягає махорку і звиває самокур у два пальці. Махоринки — на хебе. Зек ретельно вибирує їх назад на газету. Зек — чулий господар.

Майор Литвин підходить ближче: «Ви сиділи в тюрмі». Зек зтягується самокуром і щезає в димі. Нараз до нього простягають безучасні очі: зек потороча, треба поторочу вбити. «Будь ласка», — каже зек. Литвин: «Я з вами не жартую. Ви сиділи в тюрмі. Ви вибируєте з колін крихти, а це тюрма. Тюремні університети — дворічні. Після п'яти — вибирують трохи інакше. Після п'яти, як з нашої практики, трохи інакший і глузд. Звивихи — те-те...» Зек смокче скрута. «Хе-хе, приятелю». Зекові кажуть: «За кілька днів у вас закінчується строк і, звичайно, ви страшно хочете додому. Потіштесь — вам не пахне домівкою. На вас заведено нове «дело» і на вас чекає новий строк». Тоді зек щезає в димі. «Ви написали заяву в Президію Верховної Ради УРСР, у якій зводите наклеп на майора Гальського». — «Він намагався мене вдарити». «Ха-ха! А ви знаєте, що майор Гальський найкращий наш працівник?»

Входить огрядний, старий слідчий КДБ України Гарбуз. Потім тиха згадка (гарне прізвище: майор Гарбуз): «Ви писали в своїй заяві, нібито в 1965 репресували українську інтелігенцію. Це ж наклеп. Хіба ви інтелігенція? Інтелігенція — це Гончар, я, майор Литвин, майор Гальський... А хіба нас хтось репресував?». Зек зтягнувся скрутом: у два роки ще вибирують з колін махорку, а після п'яти?.. — «А ви сиділи в тюрмі?» Зекові пахне строк, пахне як цей дим. Зек до всього звик і лише не може звикнути до параш на амністії. Слідчий у прокуратурі. Малий і трохи — хе-хе з пузцем. Ходить Гарбуз по городу, питається свого роду. Чи ви живі, чи здорові — всі родичі гарбузові?.. Симпатичні ямочки на щоках. Біля таких жіночки — ах, ах увихаються. Слідчий: «Будь ласка, подивіться — це ваші вірші?» — «Так, мої». «Можете прочитати їх у передруці на машинці. Як передавали їх на волю, кому?» Зек вибирує з колін махорку. Ви сиділи в тюрмі. Це мої вірші, мені приємно їх читати надрукованими. А кому передавав зек у листах, то слідчий мусить знати без зека. «Ви знаєте, що ваші вірші використав Вячеслав Чорновіл у своєму листі до Шелеста?» Звідки зек може знати такі вольні тонкощі? Зек вибирує з колін махорку: «Ви сиділи в тюрмі? Ви знайомі з Чорноволом?» — «О, так, таки, знаєте, людина...» І тоді зек зтягується скрутом...

...Цей рухливий вівторок. Якщо малювати його, то лише малювати частинками. Кожну частинку осібно. Осібно ніс, очі, губи, вуста, руки. «Вибачте, ми поспішаємо», — кажуть очі. «Ми ще зустрінемось», — кажуть вуха. «Пильні справи, розумієте», — ніс. А ще — вони всі дотепні. Ніс — найдотепніший, та очі теж не поступаються свого. А

досить образити чимсь губи, як вони надуваються і тоді вуса хвацько настовбурчуються: »Не ображайте брата...« Вячеслав із дружиною по груди в гірських квітах.

Той рухливий вівторок. »Вибачте«, — кажуть очі, — ми негарні, але зате як ми сміємося! »Як смішно ви це вимовляєте, приятелю?...« — кепкує легковажний ніс. О, той ніс... І русяве волосся задкує... »Теж поважний гість, цей ніс«. — »Обвинувачений Чорновіл, з якою метою ви використовували вірші Осадчого »Меморіяльна дошка на хресті« у своїй заяві? Що ви мали на увазі? Як ви розуміли цей вірш? Чи не розуміли ви там слідчих Осадчого? Чорновіл: »Ні. Я гадаю, що Осадчий веде мову про західно-німецьких імперіялістів«. — »А чим ви це можете ствердити?« — »А в нас же не ставлять хрестів, а тумби із зірками. Хрести ставлять тільки за кордоном...« — »Ох, який дотепний цей ніс«, — шепчуть очі. »Підсудний Чорновіл, як ви встигли за такий короткий час написати п'ять томів »крамоли?« Ніс: »Це, знаєте, моє гоббі«. Прокурор (переглянувши енциклопедію), після перерви на судовому засіданні: »Я вам не Івано-Франківський прокурор, якого обвели на »ватрі*«, я знаю, що гоббі — це улюблене заняття...« Повіки лукаво спадають на очі. А теж підсміюються. Чорноволова рука: »Авторитетна наукова експертиза в складі вельми вчених Здоровеги, Маховського, Ящука, Кибальчича... глибоко проаналізувавши графічне розташування тексту документів, що ходили по руках, а також деяких художніх творів, писаних Михайлом Масюткою, дійшла єдиноправдивого, що не підлягає спростуванню, висновку: Як у перших, так і в других рукописах кожне речення починається з великої літери і закінчується на крапку. Звідси: безумовно, після такої спільноти, що ними купно зауважена, виходить — усі твори, що ходили по руках, писав Михайло Масютко...«

Ох, ці кокетливі губи, казна-що виказують із себе, великі пані. І волосся ображено задкує з чола. І тоді здивовано підлітають догори брови: »Щось кажуть нам прокурор...« Останнє слово. Чорновіл стає і каже: »Ленін писав, що в нашій країні кожна кухарка може керувати державою... Я хотів пересвідчитися в цьому. Що з того виплило, — громадяни судді зараз повідомлять нас«. Тоді вуса посіпуються у скрадливому усміхові: так сміялися козаки — »він сьому випивши осьмуху«. І тоді пенсіонер, якого зобов'язував соцзабез неодмінно бути присутнім на судовому засіданні, не втримався. Пенсіонер із залі суду спершу кричав: »Пазор, пазор, до ручки дашли, Чорновол«. А накінець,

*) Коли судили в Івано-Франківському вчителя Михайла Озерного, то один з факторів обвинувачення було слово »ватра«, яким він найменував учнівський вечір, що їх звичайно величають »Огоньком«. Прокурор сказав, що в 12-титомному українському словнику слова »ватра« він не знайшов. Озерний був тоді дуже вражений, що за кілька місяців його ув'язнення на Україні встигли видати 12-титомний український словник...

після останнього слова: «Нет, що ні гаваріте, — етому Чорноволу только в Совете міністрів работать». — «Ви што, што гаваріте, і не стидно?» — із залі. «Нет, я сам всьо увідел, етому Чорноволу только в аппарате совета міністрів работать!».

Цей рухливий вівторок. Якщо малювати його, то слід викладати на полотно кожну частину окремо. Окремо ніс, губи, вуса, брови, руки... Там вони існуватимуть цілком розумно, як демони, і в кожній з них упізнаєте Вячеслава Чорновола...

...Зека випускають додому. Можна б продихнути нарешті. Зек тягне за собою дистрофічну валізу, набиту книгами, і йде до виходу. Зек відчуває, як за ним хрюскають двері, як забігають наперед чийсь поквапливі погляди, що не мають свого визначення, а існують лише для виправдин в'язня. Пригадати — Явас, вузькоколіяка: «Еті забори, ето ані так здавілі широкою железною дарогу, шо ана стала узкой...» Чути, як щось упирається у плечі і втискує в двері.

«Дай, Бог, здоров'я!» — начебто вкрадливо, і начебто не голос. Певне, кроки. «Чиї?» — «Це мої», — думає в'язень. «Вони ззаду і спереду мене». Збоку і згори. Парадні двері, якщо не проскочити — заштовхають своїм громаддям назад. Тоді не випустять більше і ніхто не повірить, що заштовхали назад двері. Посадять знову. Скажуть: «Нахально оставіл камеру». І так далі.

Зек поспішно ступає на пішохід і враз відчуває себе непевно: пішохід кудись спливає з-під ніг. По двох роках світ став величним й сповнів, як жінка, він перехиляється, трамваї біжать, будинки розгойдані й неспокійні. «Це воля», — думає зек. Але він радше схильний мовчати. Він думає про склеп на цвинтарі, про безпритульний цвинтар, якого витиснули за місто будинки. Зек робить крок, другий. Зек звик ходити, він більше ходив, аніж стояв, але під зеком знову спливає пішохід: там, позаду, табори, спереду — друзі, повсюди одні люди, але чому так втрачено під ногами нетривкий звичайний камінний пішохід?..

Львів. Березень—травень, 1968 р.
